

הרב משה קוטקם

הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות

האם מתקיימת מצות קבורה ועניינה - בכוכי מנהרות הר המנוחות
והאם ישנה בעיה ממונית של 'גזל המתים'

הקדמה: השתלשלות פרשת הקבורה ב'קומות' ותוכן המאמר

פרק א: הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות ענף א: המציאות והדין בכוכי הבטון המוצמדים לקירות המנהרה, ובכוכין שנחצבים בקירות [ואם דומים לכוכין מבטון שע"ג האדמה]. / ענף ב: ג' סוגים הקיימים בכוכי בטון שע"ג האדמה, ודינם כשיבנו במנהרה, והאופן שנבנו במנהרות הר המנוחות. א: בלוקים מבטון. ב: אמבטיות בטון הפתוחות מלמטה ומניחים ביניהם פלטה של בטון. ג: אמבטיות בטון הסתומות מלמטה, ומונחות זה עג"ז. בירור דין קבורה בארון מסוגים שונים. / ענף ג: בירור בגדרי כלי לענין קב"ט, והנפ"מ לענין קבורה. / ענף ד: בעיות נוספות בכוכי המנהרות (הר המנוחות). א: חסרון בקבורה (בימים הראשונים). ב: חסרון בצורת הקבורה (לעולם). ג: חיסרון כפרה. ד: בזיון המתים עקב הריח הרע. ה: 'יאמרו התירו פרושים את הדבר' ו: מת ע"ג מת.

פרק ב: האם יש גזל המתים בקבורה ע"ג קברים קיימים או תחת קברים [והאם יש חסרון של תיקון לנפטר כשקוברים מעליו או תחתיו מתים אחרים]

תמצית המאמר

הקדמה נחוצה: השתלשלות פרשת הקבורה ב'קומות' ותוכן המאמר

הקדמה¹: רבים חושבים שענין זה אינו נוגע למעשה ואין נחוץ לעיין בו. אמנם, לצערנו הם לא מודעים למציאות בשטח. ומאידך מי שמתוודע למציאות כשהיא נוגעת אליו (ל"ע), אין לו אז פנאי לברר המציאות וההלכה. וביותר מכך, כשצריכים לרכוש קבר ל"ע, מי שלא מודע לסוגים השונים שהתחדשו וכדלהלן, לפעמים לא יודע מה מציעים לו ומה הוא מקבל, כיון שלא תמיד מיידעים את מבקש הקבר על איזה קבר מדובר, בפרט החברות שאין להם כמעט קבורה רגילה. וגם מי שיודע לשאול, לא תמיד מבין במה מדובר בדיוק. ולפעמים הדבר לא נודע רק אחר הקבורה כשעולים לקבר בתום השבעה וכדומה, ומצוי במת שנשלח מחו"ל או בירושלים שנוהגים שאין הבנים מלווים.

בארה"ק, מדיניות הרשויות היא, כי חברא קדישא המעוניינת לקבל הקצאת קרקעות למטרת 'קבורת שדה', דהיינו הקבורה הרגילה והמסורתית, נתקלת בקשיים עצומים, ולעתים רבות בסירוב מוחלט ע"י דרישות, נהלים ותנאים שהן אינן מסוגלות לעמוד בהם מבחינה הלכתית, מאידך ח"ק המעוניינת בקרקעות למטרה של 'קבורה רוויה' על סוגיהם ושמותיהם השונים ('קבורת רמה' המכונית בפי העם 'קבורת קומות', 'קבורת סנהדרין' שהיא קבורה בכוכין מבטון שע"ג האדמה [ראה להלן תמונה מס' 3] ו'קבורת מכפלה-זוגית' וכדלהלן) מקבלות בנוסף לקרקעות עצמם תמריצים ומשאבים לפיתוח ולתחזוקה. ולכן בהרבה מקומות בארה"ק [ובפרט בירושלים בהר המנוחות] מקומות הקבורה הרגילים כבר התמלאו, וכמעט אין מקומות קבורה רגילים אלא רק קבורה בקומות או כוכין, וקבורה רגילה כרוכה ביוקר רב. חשוב להדגיש, כי טענת הרשויות על הצורך לשנות מצורת הקבורה המסורתית הנהוגה

1 ב' הקטעים הבאים עם הערותיהם, וכן הקטע שבסוף ההקדמה (ד"ה ובעצם) כבר הקדמתי למאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית' מוריה שבט תשע"ז. והדברים נדפסים גם כהקדמה למאמר שלפנינו מפני חשיבות הדברים.

מימים עברו, כי בעוד כמה שנים כל הארץ תהיה מלאה קברים ולכן חייבים לקבור באופנים הנ"ל, אך טענה זו אינה נכונה, כי מבדיקה מעמיקה התברר, שהפרשה החלה לפני למעלה משלושים שנה, כשכמה בעלי 'ענין' הציגו בפני הרשויות נתונים לא נכונים על המציאות העתידית, וטענו שלכן חייבים לתכנן צורות אחרות של קבורה, ושיש למצוא היתר הלכתי לזה, והרשויות קיבלו את הדברים ואישרו את תכנון ובניית הצורות הנ"ל, והחלו להערים קשיים בהקצאת קרקעות לקבורת שדה, וממילא נוצר מחסור חמור במקומות קבורה רגילים. ועוד, כיון שהרשויות נוכחו שהציבור לא מעוניין בזה, גם לא הציבור ה'כללי' היהודי בארה"ק, פתחו במסע 'הסברה' למען קבורה זאת, וכן ביטלו את מימון הביטוח לאומי לקבורת שדה, כדי שהמחירים יאמירו, עד שכיום מחיר קבר רגיל בהר המנוחות ובמקומות נוספים מסתכם בעשרות אלפי ש"ח, וכבר הגיעו המחירים אצל ח"ק מסוימות עבור קבר בודד ל-150 אלף שקלים (!), כדי שמי שאין לו יכולת כלכלית לרכוש קבורת שדה, יהיה מוכרח לקבל קבורה רוויה. והאמת היא, שיש מקום קבורה רב וכמפורט בהערה². ולא רק במרחק קצר מירושלים ושאר ערים גדולות - אלא גם בערים עצמם, וכמפורט בהערה³. ויש לבירור זה חשיבות הלכתית, כיון שלאור נתונים אלו עולה שאין את ההיתר שיוזכר במאמר (לפי חלק מהדעות) על מצב שאין מקום לקבור כלל, כיון שישנם מקומות קבורה רבים, ולכן אין שום היתר להשתמש בהיתרים של שעד"ח - [שעת דחק], ולכן יש לדרוש לתת לציבור אפשרות לנהוג לפי דרישות ההלכה, וכמו בכל תחום הלכתי שלא מחפשים היתרים של שעד"ח, גם בדברים שהרשויות מערימים קשיים.

ל'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' כבר התנגדו גאוני הדור באירופה ובארה"ב לפני מלחמה"ע השניה (כשהרפורמים קברו שם ב'מאזליאום' - כוכין שמע"ג האדמה), וכן התנגדו גאוני אר"י ל'כוכין מבטון מע"ג האדמה' [ראה תמונה מס' 4] וכן ל'קבורת קומות'.

2 נמסר לי ע"י העוסקים בענין. בשנת תשע"ב הוציאו הרשויות סרטון הסברה (שהונפק בשנת תשס"ד), שם טענו שכביכול אם ימשיכו בקבורה כהלכה, תוך מספר שנים תתמלא הארץ בקברים. והביאו 'נתונים מדויקים', שבמשך שנה נפטרים בארה"ק כ-35,000 לשנה, ובשטח של 'דונם' קוברים 270 נפטרים, נמצא שבשנה צריך 150 דונם, והוסיפו שעד שנת תש"פ (כלומר, משנת תשס"ד עד שנת תש"פ דהיינו תוך 16 שנים) יצטרכו 1 מיליון דונם לקבורה. ע"כ דבריהם. והנה גם לפי הנתונים שלהם חשבון פשוט יגלה לנו את הטעות שבדבר. הרי 35 אלף לחלק ל-270 שווה 130 דונם בקירוב [ולא 150]. ו-130 כפול 16 שנים שווה סה"כ 2,080 דונם ולא מיליון דונם. וגם לפי חשבון 150 דונם כפול 16 שווה 240 דונם ולא מיליון דונם. [ומאידך במיליון דונם לפי החשבון הנ"ל אפשר לקבור יותר מ-2 מיליארד נפטרים, ובכל העולם כולו לא נפטרים כ"כ הרבה במשך 16 שנים]. ומלבד זאת הנתון של 270 נפטרים לדונם אינו מדויק, כי אף שבירושלים בהר המנוחות אכן קוברים 250 לדונם, מ"מ בבית"ק במרכז הארץ קוברים 400 נפטרים, וכנראה בגלל תנאי השטח ההררי שבירושלים. [ובבית"ק זכרון מאיר בב"ב שקוברים בצפיפות גדולה, קוברים כמעט 600 נפטרים בדונם]. ובארה"ק יש 21,600,000 דונם קרקע, וא"כ יש די מקום לא רק לשש עשרה שנים אלא גם לעשרות שנים הקרובות. והאמת היא, שעלינו לחשב מה החיסכון ב'קבורה הרוויה' (קבורת קומות) על פני 'קבורת שדה' (קבורה רגילה), שהרי גם הקבורה הרוויה תופסת שטח. ועוד עלינו לקזז את הנפטרים בערי הפריפריה (למעלה מ-50%), שהרי הבעיה היא רק במרכז הארץ ירושלים וחיפה, אך בשאר חלקי הארץ לא משתלם להקים בנייני קבורה, אלא לקבור בקבורת שדה (הקרקעות זולות, והבניינים יקרים), יוצא אפוא, שה'חיסכון' קטן.

3 כגון בירושלים, בהר הזיתים יש עשרות אלפי חלקות קבורה ריקים, אלא שבגלל המצב הבטחוני יש שנמנעים מלהקבר שם. ובהר המנוחות ישנם 265 דונם המופשרים כעת (תשע"ו) לחלקות קבורה, [ולאמור הערה קודמת בכל דונם ניתן לקבור לפחות 250 קברים ברווח והיינו לכה"פ 250,66 נפטרים], וזאת מלבד שטחים רבים בסביבות ירושלים. והרשויות ממאנות להכשיר את כל זה לקבורת שדה מהטעמים הנ"ל. [ולאחרונה ממש הסכימו לשחרר מתוכם כ-50 דונם לקבורת שדה, ושטח זה התחלק בין ח"ק השונות בירושלים]. וכן במרכז הארץ ישנם שטחים רבים שיוכלו לשמש לקבורה.

[ראה להלן תמונה מס' 5], כשחלק מהפוסקים כתבו שאינה קבורה כלל, וחלק מהפוסקים כתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [שהיא סיבת הקבורה לצד א' בסנהדרין מו:], וחלק מהפוסקים הוסיפו חסרונות נוספים. והאריך בכל זה עם תמונות מפורטות הרב הגאון רבי גד משה ליכט שליט"א במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' שראה אור בכתב עת מוריה ניסן תשע"ו (ובו ברור הלכתי מקיף בזה עם ט' נידונים, עם התייחסות לרוב הסוגיות המרכזיות בענין).

במאמר שלפננו נדון על סוג קבורה שהיא לכאור' בתוך האדמה, ולכן היה מקום לחשוב שאין בו את החיסרון של 'קבורה בקומות', ושהיא קבורה לכתחילה, אולם אי"ז נכון. ונפרט את הדברים. בשנים האחרונות נחפרו ג' מנהרות מתחת חלקות קיימות בהר המנוחות בירושלים (באורך כולל של 1.3 ק"מ) ע"מ לקבור בתוכם עשרות אלפי מתים באופנים הבאים:

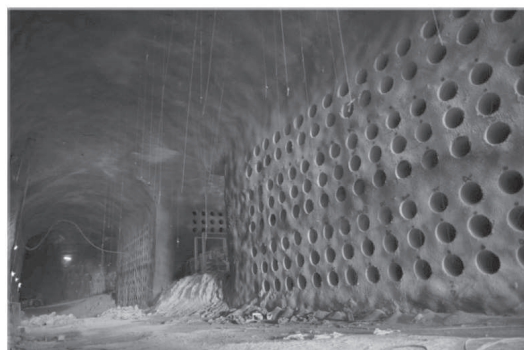
(א) בכוכין מבטון המוצמדים לצידי המנהרה. הכוכין עשויים כמין אמבטיות מבטון המוצמדות זה לצד זה וזה עג"ז, שורות שורות, ע"מ להכניס את המתים מהצד, כפי שרואים בתמונות 1-1.

תמונה מס' 1 - הכניסה למנהרות הקבורה עם כוכי הבטון

תמונה מס' 1* - מנהרת הקבורה עם כוכי הבטון

(ב) בכוכים החצובים בקירות המנהרה עצמה [וכפה"נ מצופים בשיכבת בטון, כדי שהכוכ לא יסתם מהאדמה]. שורות שורות, אחת ע"ג השניה. והגיע לידי תמונה מהמנהרות בה רואים פתחים עגולים חצובים בקירות, ולכאור' הכוונה לאופן זה. ראה תמונה 2.

תמונה מס' 2: כוכין עגולים חצובים בקירות המנהרה [וכפה"נ מצופים בשיכבת בטון]

ג) קבורה רגילה באדמה עצמה. [ויש ח"ק שעד כה הקפידו שלא לקבור בקומות וכוכין מבטון מעל האדמה, וכעת שוקלים להתחיל לקבור באופנים ב-ג]. ויש להדגיש יותר שאופן הקבורה עצמה באופנים א-ב, היא כמו בקבורה בכוכין מבטון ע"ג האדמה - בזה שלא מורידים את המת למטה לתחתיות הארץ, אלא מכניסים אותו מהצד והמת מונח בגובה. ומסביב המת מכל צדדיו יש רק בטון - אמבטיה 'כלי' מבטון. ואינו מוטמן בעפר אלא תחתיו יש שכבת עפר נמוכה, ומב' צדדיו מניחים ב' שקי עפר קטנים סגורים, בתקוה שעם הזמן יתבלו וישפכו על צדדיו. [פירוט נוסף ראה להלן פרק א ענף ד]. ובאופן א' אין ו' טפחים בין מת למת, ולפעמים גם לא ג"ט, ואין עפר ביניהם אלא רק אויר עם מחיצת בטון [שטוחה בצורה מאוזנת] שעליה שכבת עפר נמוכה. ובאופן ב' עדיין לא התברר לי כמה הפסק יש בין קבר לקבר מצדדיו וע"ג. ולכן כשדנים על הקבורה במנהרות אלו חשוב לידע על איזה סוג מדובר. ואחר שנברר מציאותית והלכתית אופנים אלו, נגלה שסוגי א-ב לכאורה דומים ממש לקבורה בכוכין בטון שע"ג האדמה, ולכן יש בהם חסרון מהותי בקבורה. ובסוג ג' יש דיון אם יש גזל המתים שקנו את מקומם מ'רום רקיעא' עד ה'תהום', [וכמובן שזה שייך ג"כ בסוגים א-ב]. ונוגע גם לכל קבורת מת ע"ג מת כשלא תוכנן מראש. והתפרסם שהח"ק שאלו את רבני בד"צ עדה חרדית בשלהי שנת תשע"ה אודות הקבורה במנהרות אלו, ואחר שבקרו במנהרות אלו ודנו ע"ז בישיבת הבד"צ, מיאנו להתיר זאת, גם לא באופן של קבורה רגילה בקרקע המנהרה, וטעמם יבואר בפנים. [ויש לדעת שישנה תכנית לחפור מנהרות כאלו גם מתחת ביה"ק העירוני של העיר בית שמש]. [כמו"כ בקשוני לברר אם לכהנים שעד כה הלכו בכבישי הר המנוחות, ישתנה דינם בעקבות חפירת המנהרות הנ"ל והנחת המתים בהם, ובמקו"א קצת ביררתי זאת, ושוב שמעתי ששוקדים על פתרונות, וצריך לברר אם אכן נעשו וכדין]. ובעצם קבורת מת ע"ג מת, אקדים בזה כמה עובדות חשובות שידברו בעד עצמן: א] במסגרת השלחן על יו"ד (ליוורנו ת"ר, יו"ד שסב) וז"ל: 'והן אמת דלשמע און שמעתי דבק"ק אחת בשעת הדחק הסכימו טובי העיר עם רישיון המו"ץ שלהם להגביה קרקע ביה"ק בהפסקת ו"ט ביניהם (- בין הקברים הישנים לבין הקברים החדשים), ושבאותה השנה נפטרו הרב וטובי העיר, וע"כ שומר נפשו ירחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ולא רציתי להסכים אפי' בשעת הדחק להגביה קרקע ביה"ק ולקבור ע"ג אפי' בהפסקת ו"ט ויותר'.⁴ וחזר ע"ז שם בהמשך דבריו: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט'. והובא סיום זה להלכה בשד"ח (אבלות קמב). וכן הובא בשו"ת חייבת הקודש לג"ר אליהו קלצקין אב"ד לובלין, ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (התרפ"ו, כג). ב] תיאור מקרא פולין תרצ"ג: 'אנא עובדא ידענא, וזוכר כד הוינא בחור צעיר בעיר הולדתי קראקא בפולין, בשנים הראשונות של תר"צ, נתמלא בית העלמין שהיה בטבורה של העיר ועדיין לא הושלם בית העלמין החדש לעיר, ואז נתנה רשות לקבור זה על ג"ז בקבר אחד, ברור, בעומק האדמה, תקופה מסוימת התירה לעצמה הח"ק בעיר קראקא לקבור בצורה כזאת, ובודאי על דעת רבה של העיר ובית דינו, אך הנה התחילו ובאו מקרים מצערים, נפטר פתאום בשנת תרצ"ג רבה של העיר, ולאחריו שני אבות בתי הדין, והעיר היתה כמרקחה, פשפשו במעשי העיר ויצא איסור לקבור קבר אחד מת על גבי מת ונפתח דחוף בית העלמין החדש'. [בנתיבי חסד ואמת' (הוצאת הח"ק ת"א-יפו תשמ"ח). הסיפור מובא בהקדמה למאמר בענין גדר קבורה

4 והוסיף: 'ואפשר דלא הפסיקו בלתי ראות ה-ו"ט או היה קרקע תיחוח דלא סגי ו"ט'. ומ"מ נראה מדבריו שהחמיר גם באופן שהוא ודאי ו"ט, וגם באופן שאינו עפר תיחוח או שמספיק די והותר כדי לכלול חשש זה, כיון ש'הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו', וכנראה משום שחשש שאולי הטעם למקרה נורא זה הוא מטעם אחר [ואולי כמבואר במאמרי "קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה" מוריה ניסן תשעז]. ולכן מובן שהחמיר בכל ענין, ולא הקל גם לא בשיעור גדול כגון י"ט.

עקב השאלה שהועלתה על 'קבורה בקומות' [ג] הגרי"ש אלישיב נשאל ע"י תלמידו הגרב"צ קוק: שבעיר רחובות ישנו אב שבתו הצעירה נפטרה וכיון שאין מקום קבורה על ידה מבקש הוא שיאשרו לו להיקבר מעליה. והשיב שא"א לשנות את הסדר, כי זו פגיעה בשאר הקברים, ואף שהאב התחנן והפציר שייענו לו, לא הסכים להתיר לו. [ד] הגר"ש וואזנר זצ"ל העיד שבעיר ווינא לפני מלחה"ע הב' לא רצו בשום אופן לקבור מת ע"ג מת, אפי' שהגיע מצב שביה"ק היה גדול מהעיר. [-כנראה כוונתו מחלק העיר של היהודים], כן אמר לת"ח שבאו לפניו. (שמעתי מחכ"א ששמע מפייהם). וכ"ז צ"ב מדינא דשו"ע (יו"ד סי' שסב סעי' ג) דשרי בהפסק של ו"ט בין מת למת. ונתבאר אי"ה במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' שהתפרסם ב'מוריה' ניסן תשע"ז.

בתחילת הדברים אודה לת"ח שעזרוני בבירור הנושאים ההלכתיים, ולהגאונים הגדולים שליט"א שעברו על המאמר (כולו או חלקו) והעירו את הערותיהם החשובות, וכן לראשי וחברי הח"ק על עזרתם בענין, וכן למומחים שסייעו לי בהבנת ובהבהרת פרטי המציאות העובדתית, ואת האופנים השונים של בניית הקברים, ובהשגת התמונות החשובות. ואקדים שיראתי לחוו"ד בשאלות חמורות אלו, וכל מטרתי היא רק לתאר את המציאות ואת הנדונים ההלכתיים בזה, ואילו ההלכה למעשה מסורה לפוסקים מובהקים.

פרק א: הקבורה בכוכי מנחת חר המנוחות

ענף א: המציאות והדין בכוכי הבטון שמוצמדים לקירות המנחה

ובכוכין שנחצבים בקירות המנחה [ואם דומים לכוכי בטון שע"ג האדמה]

ואלפי שנה נקברו אבותינו בקבורה רגילה באדמה, אך בשנים האחרונות עקב מצוקה מדומה של קבורה בארה"ק (עי' בהקדמה), החלו לקבור באופנים שונים ומשונים של קבורות שלא שיערום אבותינו. קבורת כוכין מבטון ע"ג האדמה, קבורת קומות ועוד. והנה 'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' אינה חדשה, וקיימת (עם כמה שינויים) כ-2400 שנה רק אצל הגויים ונקראת 'מאזאליאום'. ראה תמונה 3 מרומא (ביה"ק ישן). [וכן קיים ביה"ק נוצרי ישן ביפו, ופורסמה תמונה ממנו, וכן עושים עד היום, כפי שפרסמו תמונות מספרד, ומחוסר מקום לא הבאתים].

תמונה מס' 4 - קבורת כוכי בטון של יהודים באר"י

וכן התנגדו ל'קבורת קומות', ראה תמונה מס' 5 [מהר המנוחות, בחלקה האחורי

תמונה מס' 3 - קבורת כוכים של גויים ברומא

ויש בקבורות אלו כמה סוגים. ואין בכוונתי לדון בהם. אלא אני מקדים את כל זאת לנדוננו על הכוכין (מבטון) שבמנהרות, כיון שיש בהם נקודות הקשורות לנדוננו. ולתועלת המעיין אציין בהערות את דעת הרבנים הגאונים שהתנגדו להם⁵: גאוני אירופה⁶, גאוני אמריקה⁷, גאוני ארה"ק⁸, בין גאוני בני אשכנז ובין גאוני בני עדות המזרח⁹. ובראשם הגר"ש אלישיב זצ"ל¹⁰. כשחלק מהפוסקים כתבו שאינה קבורה כלל, ויש שכתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [ויבואר להלן], וחלקם הוסיפו חסרונות נוספים. ויש עוד להדגיש את אשר פסק הרמב"ם (אבל יב) והטושו"ע (יו"ד שסב) שקבורה היא מדאורייתא, וכן דעת רוב הראשונים והפוסקים, כדהביא בשד"ח (כללים מע' ק אות לט) [ע"ע במאמר הנ"ל], ולכן אין להקל בזה, גם אם נמצא איזה פוסק שצייד אחרת¹¹.

רואים קומות (הקומות העליונות מנותקות לגמרי מההר), ובצד ימין כוכי בטון, ובקדמת התמונה מכפלה-זוגית עם תחתית בטון].

תמונה מס' 5 - קבורת קומות, כוכי בטון, ומכפלות מבטון ע"ג האדמה, בהר המנוחות

נידוננו הוא בסוג קבורה שהיא לכאורה בתוך האדמה ולכן היה מקום לחשוב שאין בו את החיסרון של 'קבורה בקומות', ושהיא

- 5 חלקם דברו על המזאליאום [-כוכין אלו שונים בכמה פרטים מכוכי בטון הנהוגים כיום בארה"ק וכמבואר למעיין בתשובות המצוינות להלן, ומקצת מטעמי התנגדותן שם ל"ש כאן, מ"מ רוב ועיקר טעמיהם שייכים כאן, ומאידך יש סוגי כוכין מבטון שנבנים בארה"ק שיותר חמורים מהכוכים שנבנו באירופה ובארה"ב]. חלקם על כוכי בטון ע"ג האדמה, וחלקם על קבורה בקומות. ויל"ע כל תשובה על מה נסובה.
- 6 הגר"א דייטש מגדולי רבני הונגריה בשו"ת דודאי השדה (נדפס אחר פטירתו תרפ"ט, ל). הגר"נ יבלונסקי מו"צ בסלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו בנצני ניסן (ה'תר"צ, בסה"ס ד), הגר"ב לייזרובסקי אב"ד מינכן ואח"כ רב באמריקה, ברוך טעם (יו"ד ס). [וכן מבואר מדברי הבית יצחק יו"ד ח"ב קסא].
- 7 אב בחכמה (לגרא"א יודלביץ רב הכולל בניו יורק, תרפ"ז, עמ' 124). כל בו-אבלות (להגר"י גרינוולד רבה של קולמבוס אוהיו, ח"א תש"ז, במפתחות עמ' 411, וח"ב תשל"ג, פ"ב סי' א). דבר בעתו (לגר"י לוינזון רב בברוקלין נוא יארק, תש"ז, עמ' 44). תבואת יקב (לגרש"ז פרדימן חבר באגה"ר דאמריקה, תש"ז עמ' 67). אג"מ (יו"ד קמג-קמד, וע"ש קמב, ויובא בפנים המאמר) [וכן בע"פ אמר שצריך למחות נגד כל שינוי בקבורה אפילו על קבורה בתוך ארון מבטון הנמצא בתוך האדמה (ספר י"ד משה (דרדק) שבט תשע"ב) כמובא בפנים המאמר]. וכ"מ בבית אב"י (לגר"א ליבעס, ג יו"ד קי). בדי השלחן על אבלות (שסב).
- 8 מנחת יצחק (ח"י קמב). הגרש"ז אויערבאך (מפי נכדו). דברי יציב (ח"ו עמ' קנג). הגר"מ ברנסדורפר בכתביו שהתפרסמו (ושהורה להוציא מת שנקבר בקומות), הגר"מ שטרנבוך בתשובות והנהגות (ו רכג, וע"ש שיש להוציא המת תיכף ומיד גם בתוך יב"ח). אהל יששכר (לגר"י גולדשטיין ר"י שומרי החומות, פה). חוות בנימין (ח"א ש"ב כד). מגדל צופים (ז נ). בעל השבט הלוי - ראה במגדל צופים (שם בתחילת הסימן), ומש"כ תלמידו הגר"מ ש קליין במכתב חדש (ה'תשע"ו). הגר"נ קרליץ - ראה במגדל צופים (שם עמ' ריד). וכן התפרסמה דעת הגר"א"ל שטיינמן הגר"ח קניבסקי והגר"ג אדלשטיין. וכן הגר"ש דבליצקי בכמה מכתבים שחלקם התפרסמו (שאינו קבורה כלל).
- 9 ענייננו לא תלוי במחלוקת גדולי ספרד ואשכנז, אבל היות שהתבקשתי מכמה רבני בני ספרד לידע בפרטות דעת חכמיהם, אעתיק מה שסדרם חכ"א עבדתי: ראשית בענין קבורת מת ע"ג מת (אפי' בתוך האדמה, ראה

ואחר שנברר את אופן בניית סוגים אלו, נגלה שיש מקום לדיון שאופנים א-ב דומים ממש לקבורת 'כוכין' מבטון ע"ג האדמה עם כל החסרונות המהותיות בקבורה. דדהמציאות היא, שבכל הסוגים הללו לא מורידים את המת למטה לתחתיות הארץ אלא מכניסים אותו לכוך מהצד והמת מונח בגובה. ומסביב המת מכל צדדיו יש רק בטון - אמבטיה 'כלי' מבטון. ואינו מוטמן בעפר אלא תחתיו יש קצת עפר, ומב' צדדיו מניחים ב' שקי עפר קטנים סגורים [שעם הזמן יתבלו וישפכו על צדדיו].

קבורה לכתחילה, אבל אי"ז נכון. והוא, שבשנים האחרונות נחפרו 3 מנהרות מתחת הר המנוחות בירושלים (באורך כולל של 1.3 ק"מ) ע"מ לקבור בתוכם עשרות אלפי מתים, בכמה אופנים: א) בכוכין מבטון שמוצמדים לצידי המנהרה, והם עשויים כמין אמבטיות מבטון זה עג"ז ע"מ להכניס את המתים מהצד, שורות שורות, כפי שרואים בתמונות 1-1. ב) בכוכים החצובים בקירות המנהרה עצמה. וגם כוכים אלו כפה"נ מצופים בשיכבת בטון [כדי שהכוכ לא יסתם מאדמה]. שורות שורות. כפי רואים לכאור' בתמונה 2. ג) קבורה רגילה באדמה עצמה.

מאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - המותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז) שהתנגדו לזה: ספר מסגרת השלחן (קאסטלנובו, ליוורנו ה'ת"ר, יו"ד שסב) [הבאתיו בסוף ההקדמה], והעתיקו השד"ח (אבלות סי' קמב), שארית הצאן (לגר"י בן נאיים מרבני מרוקו, ח"ד שנד על יו"ד שעב, נדפס מכת"ק בתשס"ח). ובענייננו לצורות הקבורה הנ"ל התנגד לכך בשמ"ש ומגן (לגר"ש משאש רבה של ירושלים, יו"ד ח"ב ו). דעת הגר"ע יוסף - כפי שנמסרה ע"י בנו הראש"ל הגר"י יוסף - בחודש אייר תשע"ו התנגדותו אודות סוגי קבורות אלו, ודיבר בכאב על השימוש שלא כדין בתשובת אביו ביבי"א [שהביאה בילקו"י] בנוגע לקבורה בארה"ק. [דתשובתו נכתבה לקהילה אחת בחו"ל בשע"ח גדול שלא היתה שום ברירה אחרת, לא בקירוב מקום ולא בריחוק מקום, בשונה מהמצב בארה"ק ואכמ"ל] ע"כ. דעת הגר"ר שלום כהן ר"י פורת יוסף והגר"ר שמעון בעדני - במכתביהם הקצרים (שנדפסו בשו"ת שמע שלמה לגר"ש עמאר ח"ו יו"ד כא) אודות ביה"ק באיסטנבול שהגויים כיסו את ביה"ק הישן בעפר ע"מ שיקברו שם שכבה נוספת, דהיינו מת ע"ג מת, והחשש שאם יפסיקו לקבור שם הממשלה תהרוס את ביה"ק כפי שכבר החלה בזה להשתמש לשימושיהם, וכתבו במפורש שמתירים רק בשע"ח גדול זה שבל"ז יהרסו את ביה"ק. ומפורש שלכתחילה כשיש מקומות קבורה לא היו מתירים, וא"כ בענייננו שיש עוד מקום רב כמבואר בפתיחה ודאי שלא היו מתירים, ועוד דכ"ז למרות שמדובר בתוך העפר ממש, וכ"ש בנדוד"ל על קומות וכוכין שלא היו מתירים. וכמו"כ בשו"ת שערי ציון להגר"צ בוארון (ח"ג יו"ד יב) כתב שכל ההיתר של מת ע"ג מת באדמה עצמה עם הפסק עפר הוא מדוחק ולא לכתחילה ואינו קבר מכובד. [וכל תשובתו מוסבת על קבורת מת ע"ג מת באדמה עצמה ('מכפלה-זוגית'), כמבואר למעין בכל התשובה]. ובחוברת "מנוחה 'לא' נכונה" המצוינת להלן הערה 10 ימצא המעיין את דעתם של כמה רבנים מרבני ספרד שהתנגדו נחרצות לסוגי קבורה אלו.

10 קובץ תשובות הגר"ש אלישיב (ב יו"ד סד). וביאור תשובה זאת ראה מאמרי "ביאור תשובת מן הגר"ש אלישיב שליט"א במהות קבורה ודין קבורת קומות" הנדפס בגיליון עומקא דפרשה, רמת שלמה, פרשת ויחי תשע"ב. וכן התנגד נחרצות בפני כל הרבנים וראשי הח"ק שבאו לפניו וביקש מהעסקנים לפעול למניעת קבורות אלו, והורה בכמה מקרים להוציא אחר יב"ח מתים שנקברו בקומות ובכוכין, כ"כ גדולי תלמידיו על כמה מקרים שונים. ואעתיק קטע ממכתב (מכ"ד אייר תשע"ו) ששלח לי הגר"א שלזינגר (רב גילה ירושלים, ומח"ס שואלין ודורשיין) על ענייננו: '...ומן הגר"ש אלישיב זצ"ל התריע על כך, ואף בקשני לעשות כל מה שאפשר כדי שלא לשנות 'מסדרי הקבורה המקובלים'. והוסיף הגר"א שלזינגר שם שעפ"י פסק זה התיר לאחרונה להוציא בצנעה את המת שנקבר בכוכין ולקבורו בקבורת שדה ע"ש.

[ויש לציין שגם חברי "מועצת הרבנות הראשית" שהתכנסה לדון בענין בשנת התשמ"ה-התשמ"ז, התנגדו מפורשת לכוכין מבטון שע"ג האדמה, וכן לקומות (ואז דובר על קומות על עמודים בלא סמיכות להר של קרקע עולם וכפי שרואים בתמונה הנ"ל מס' 5 בקומות העליונות, וישנם מבנים שכל הקומות אינם מחוברות להר). ומסקנתם בענין מתוארת בהרחבה בחוברת "מנוחה 'לא' נכונה" (ע"י מכון 'מנוחת אמת' תשע"ב)].

11 [וזאת מלבד הרבה פוסקים שהחמירו בכל קבורת מת ע"ג מת וכמו שנתבאר בעז"ה במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז (חלקם אפי' כשאין מקומות קבורה אחרות, וחלקם עכ"פ במקום שיש מקומות קבורה אחרות)].

רבה של קולמבוס אוהיו, ח"א עמ' 411, וח"ב פ"ב סי' א). דברי יציב (ח"ו עמ' קנג) בקיצור, תשובות והנהגות לגר"מ שטרנבוך (ו רכג), שמ"ש ומגן (לגר"ש משאש יו"ד ח"ב ו), חוות בנימין (כד).

[יצויין, שבכוכין מבטון שע"ג על האדמה, הדבר פשוט כיון שמכניסים את המת מהצד והוא בגובה מעל האדמה, ובנוגע לקבורת קומות שהם משטחי בטון יצוקים הנמצאים ע"ג עמודים, המלאים עפר ובהם מורידים את המת למטה בדומה לקבורה רגילה, היה מקום לומר דכלפי העומדים לידו יש כאן השפלה לתחתיות, אכן גם בזה כתב הגר"ש אלישיב במכתב שנדפס בקובץ תשובות (ב סד) שאין לנקברים שם כפרה כיון שאין בהם השפלה לתחתיות. וביאור דבריו הקצרים נראה, דלא דנים כלפי מי שנמצא לידו ברגע ההורדה לקבר, אלא כלפי כל העולם, וכיון שהמת נמצא בקומה א' ב או ד' אי"ז נחשב שהוא מושפל בתחתיות].

לענייננו, כוכי בטון במנהרות הר המנוחות, לכאור' כיון שאין מורידים את המת לתחתיות ארץ, אלא מניחים את המת בכוכי הבטון שמונחים על הקרקע, אין מתקיים ענין זה. וכי תימא דהכא שאני, שיש הר עפר מעל הכוכין מבטון - נראה שאין זה מהני כלום, דסו"ס אין כאן את צורת הקבורה של משפילין לתחתיות. ולכאור' טענה זאת שייכת גם באופן ב' שחוצבים כוכין בקירות המנהרה עצמה, דאף שהמת מונח בתוך האדמה עצמה [עם ציפוי שכבת בטון] ולא חסר בצורת הקבורה לטמון המת באדמת קרקע עולם - מ"מ אין בזה את ענין הכפרה של משפילו לתחתיות.¹² וכי תימא מאי שנא ממעורות הקבורה שבזמן הגמ' שהכוך היה בגובה מסויים שמעל מקום

ובדין קבורה מצינו שחלק מהותי הוא ה'כפרה', ואיך ישנה כפרה למת - בגמ' סנהדרין (מו:): מסתפקת בטעם קבורה, האם משום כפרה או משום בזיוני. ופירוש ה'כפרה' פירש"י: 'כי היכי דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו, שמורידים ומשפילין אותו בתחתיות'. וכע"ז פי' ברמ"ה, ובנמוק"י (במשנה). ובחי' הר"ן הוסיף: 'והך כפרה דאמרי' שקבורת קרקע היא המכפרת, היינו משום שמטמינין אותו בתחתיות ארץ, והיא הכנעה גדולה, שבהיותו חי היה מושל על כל מיני בע"ח. ע"ש עוד. ולהלכה, אף שבפשטות הספק לא נפשט, מ"מ תוס' הוכיחו שלפי ב' הצדדים יש טעם של כפרה. ובפיר"ח כתב דנפשט הספק - שהוא משום כפרה. וגם אם נניח שלהצד של בזיוני אין הטעם משום כפרה [ודלא כתוס'], וגם אם נניח שהספק לא נפשט, מ"מ יש לחוש לטעם כפרה, וכמ"ש הרמב"ן בתוה"א לגבי הצד השני של בזיוני, כיון דספיקא דאיסורא לחומרא, והביאו הב"י (יו"ד שמח) וה"ה לגבי אידך גיסא. ורק הרמ"ה (מו. ד"ה ואסיקנא) כתב דאחר דברי הגמ' בדף מז. נפשט משום בזיוני.

כפרה זאת התקיימה בקבורה הרגילה הנהוגה מאז, שמורידים את המת לתחתיות ארץ, משא"כ בקבורות שהתחדשו לאחרונה, בקבורת כוכין שמעל האדמה, שהמת מונח בגובה מעל פני האדמה, לא מתקיים ד", וממילא אין למת כפרה, וחסרה מצות הקבורה, כן כתבו רבים מהפוסקים, וכדלהלן: שו"ת דודאי השדה (לגר"א דייטש זצ"ל מגדולי רבני הונגריה, נדפס אחר פטירתו בתרפט, ל), אב בחכמה (להגרא"א יודלביץ רב הכולל בניי, תרפז, עמ' 124), נצני ניסן (לגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו, תר"צ, סוה"ס ד), 'כל בו-אבלות' (לגר"י גרינוולד

12 וכ"ת היכן מצינו שיהיה קבורה באדמה ולא יהיה כפרה - ע"י בצפנת פענח [ערכין ו כו, מז-א, ובשו"ת צ"פ החדשות (מודיעין עילית ח"א קד) וש"נ] שכתב (בדעת הרמב"ם) שיש ג' דינים בקבורה, א' מ"ע דקבורה, ב' כפרה, [ודין ג' ע"ש], והוסיף שיש אופנים שמתקיים דין א' דמ"ע דקבורה, ולא מתקיים דין ב' דכפרה, והביא לזה כמה ראיות. [וכ"כ מדיליה בתשובות והנהגות שם, דיש אופנים שיש קיום של מצות קבורה ואין את חלק הכפרה, ובאופן זה כתב לדינא שיש להוציא מת שנקבר באופן כזה כדי שתהיה לו כפרה].

6 [מהר המנוחות]. ושוטחים בו שכבה דקה של עפר.

תמונה מס' 6 - קבורת כוכים מבלוקים של בטון בהר המנוחות

צורה ב': כל אמבטיה מבטון זע"ז היא בלי תחתית, [אבל סגורה מד' צדדים: מב' צידה, מאחור, ובקדמתה יש גדר בטון נמוך], ומניחים אמבטיה ע"ג אמבטיה וביניהם מניחים פלטה מבטון, ראה תמונה 7 [שצולמה בהר המנוחות שבה רואים אמבטיה בלא תחתית. ושוטחים בו שכבה דקה של עפר].

תמונה מס' 7 - כוך מבטון עם מעט עפר

עמידת רגלי האדם - הכא שאני כיון שכוכין אלו נמצאים מעל הכביש במנהרה, וכביש זה מהווה המשך ישיר של הכביש מחוץ למנהרה - ואין כאן איזה מערה עמוקה שתחת האדמה - ולכן משמש בצורה נוחה עבור כניסת משאיות ורכבים, ושונה מציאות זאת בתכלית השוני ממערות הקבורה שהיו בזמן המשנה והגמ', שהמערה היא מתחת האדמה [כפי שנוכחתי בעצמי] ומיועדת רק לכניסה לקבורה, והמת היה מונח בכוך שהוא אדמה ממש מכל הצדדים, ומלבד זאת הכוך היה סתום עם אבנים [וכדלהלן בסוף הפרק], ולכן נחשב המת כמושפל בתחתיות. ונוסיף דהרי טעם ההטמנה בקרקע ביאר הר"ן בסנהדרין מו: ד"ה רמז, שטעם קבורת קרקע 'מפני שהיא תכלית הענין שאין לך גניזה גדולה ממנה', ולכן בזמנם שהכוכים היו סגורים היה נחשב המת לגנוז, משא"כ בענייננו. ואפשר להבין סברא זאת היטב בפרט בכוכי הבטון, דנתאר לעצמנו כביש מכוניות מהיר שעובר בתוך מנהרה, שמונחים בצידו כוכי בטון שבתוכם כמה מתים, וכי נדון זאת כ'משפילין לתחתיות'.

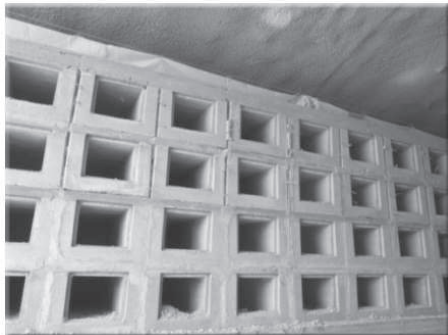
חסרונות נוספים בכוכין אלו, הן בכוכין מבטון והן בכוכין בקירות המנהרה עצמה יבוארו בעז"ה להלן ענף ד (כמה חסרונות), וכן בפ"ב (אם יש גזל המתים), וכן במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - המותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז (בענין קבורת מת ע"ג מת).

ענף ב: ג' סוגים בכוכי בטון שע"ג

האדמה, ודינם כשיבנו במנהרה,

והאופן שנבנו במנהרות הר המנוחות

זאת ועוד, ישנם חסרונות נוספים בקבורה בכוכי הבטון שבמנהרות הר המנוחות, בגלל צורת עשייתן. ולצורך בירור הענין יש להקדים את צורת עשיית כוכי בטון שמעל פני האדמה. [אופן הקבורה בפועל בהם יבואר להלן ענף ד]. הנה, בבניית כוכין אלו ישנם כמה צורות: צורה א': בונים קירות מבלוקים של בטון עם חלוקה לתאים וכו' כמו בניה רגילה. כפי שנראה ללאו' בתמונה

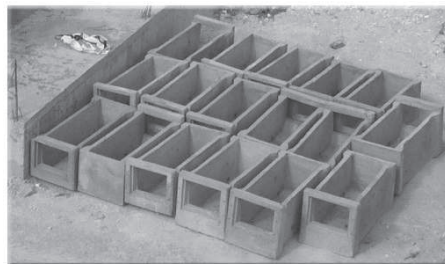
תמונה מס' 9 - כוכי אמבטיית מבטון במנהרות

יודגש שבירור מציאות זאת חשוב מאוד לגבי כוכין מבטון שע"ג האדמה, די שחשבו שמעשה בנייתם הוא רק כצורות א' (או ב'), ולכן רצו לדון בדין תלוש ולבסוף חברו וכו' [ואכמ"ל לדון אם ד"ז מהני לגבי דין קבורה, ובלא"ה בנוגע ל'כפרה' הנ"ל, ברור דל"מ וכן"ל], אבל הדגישו שאם יעשה הדבר בצורה של כלי מבטון ודאי שא"א להכשירה לקבורה, וכמפורש בדברי האג"מ וכדלהלן, וכפי שעולה מהבירור ההלכתי דלהלן. ולא ידעו שיש מקומות שכן הדבר מתבצע (צורה ג). עכ"פ לענייננו בענין המנהרות, גם באופן שנחשב הדבר שהכוכין מבטון מונחים בתוך מעבה האדמה עצמה, יש לדון בדין קבורה ב'כלי' גמור בתוך האדמה אם היה קבורה לכתחילה, וכדלהלן.

בירור דין קבורה בארון מסוגים שונים

ונקדים את מקור ההלכה על קבורת ארון בתוך האדמה. ונתבאר בגמ' סנהדרין מו: הנ"ל, ברמב"ן בתוה"א, בטור יו"ד סי' שסב ובב"י, ובשו"ע ונו"כ. ונביא את עיקרי הדברים. הטור כתב: 'הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום שמלין המת וכו' ואם עשה לו ארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו, ומ"מ יפה לקוברו בארץ דקבורת ארץ ממש מצוה אפי' בחו"ל וב"מ'. עו"ש: 'בצואתו של רבי ותהי ארוני נקובה לארץ פירוש שיטלו דף הארון התחתון וישכיבוהו על הארץ שקבורת קרקע מצוה וכו' דכתיב

צורה ג: כל אמבטיה מבטון (שוקת בטון) עם תחתית מבטון שהיא חלק בלתי נפרד ממנה וסגורה מ-ה' צדדים [מב' צידיה, מאחור, בתחתיתה, ובקידמתה יש גדר בטון נמוך] וא"כ יש לו בית קיבול, ומונחים זה מעל גבי זה. ראה תמונה 8 [שבה רואים את האמבטיות מונחים זה ליד זה כהכנה להניחם זע"ז]. ושוטחים בו שיכבה דקה של עפר [נמוכה יותר מגובה גדר הבטון שבקדימה]. יצוין שיש המקפידים שיהיו חורים קטנים בקירות האמבטיה (וכפי שרואים בתמונה זאת), ע"מ ליצור חיבור בין האמבטיה לעפר המילוי שסביבותיו ואותו מחברים לקרקע עולם שתחתיהם.

תמונה מס' 8 - כוכים העשויות ב'כלי' -

אמבטיות מבטון סגורות מלמטה

כעת נדון בנידוננו בהנחת הכוכין מבטון במנהרה שמתחת האדמה, יש לדון על ג' צורות אלו - באופן שיכנו צורות אלו עבור הכוכין שבתוך האדמה. והנה ג' צורות אלו הם יותר חמורות מהאופנים של קבורת מכפלה (שהתבארה במאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית', מוריה שבט תשע"ז), כיון שאף שהמת נמצא כולו באדמה, מ"מ כאן המת מונח כולו בתוך בטון. וצורה הג' של אמבטיה מבטון יותר חמורה מכיון שהוא 'כלי' מבטון הרי"ז כמניח מת בתוך 'כלי' מבטון בתוך האדמה. ובנוגע למנהרות הר המנוחות - תמונות מס' 1-1* שבראש המאמר - וכפי שרואים באופן יותר ברור בתמונה הבאה (תמונה מס' 9) מעשה הכוכין הוא כצורה הג' - דהיינו אבמטיה גמורה הסגורה למטה.

כי עפר אתה ואל עפר תשוב. וכ"פ השו"ע ובבבגר"א. ובלבוש ביאר: 'ומ"מ יפה לקבורו בקרקע ממש אפילו בחו"ל, דסתם קבור בארץ ממש משמע, ועוד דנוח לו למת יותר לשכב על העפר ממש שנא' וכו'. עכ"ל. ומבואר דמעיה"ד קבורה שיהיה בקרקע ולא רק משום צוואת רבי. ומכ"ז תמה על מנהג כהנים לעשות ארונות שלימים וכן תמה הפרישה. והביאם הש"ך ותי' 'ולפמ"ש בדרישה דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמנא, ניחא, עי"ל דא"א לארונות שעושין עכשיו שלא יהיו נקובים בצדדים ונקב סגי כדאיתא בטור ופוסקים'. ונראה לכא' כוונתו דאין חיסרון בזה שהוא בארון עץ סגור כיון שיש חרסית שדינו כעפר על עיניו ובזה שפיר מתקיים כי עפר אתה, וצע"ג דימיו דלברי הדרישה כיון דדבריו נסבו על דברי רנט"ג שהביא הטור על המנהג שנהגו בזמן הגמ' שהמת הונח בכוך שבמערה מתחת האדמה, שאף שהמת מונח על האדמה בכ"ז צריך להניח עליו עפר, וע"ז כתב הדרישה שבזמננו החרס הוא במקום עפר, אבל בכה"ג שהוא בארון עץ ולא מונח על האדמה מהיכ"ת דסגי בקצת חרסית על עיניו. ומצאתי שעמד ע"ז ב'שבט יהודה' והניח בתימה. ועוד יש להעיר דהפרישה עצמו שתמה ע"ז ולא יישב לפי דבריו בדרישה, מוכח שאינו מועיל לנד"ד. וגם על תי' ב' תמה בשבט יהודה שמש"כ הטור בשם הירושלמי שהארון יהיה נקוב משמע שהנקב למטה ולא סגי מהצד. [ועוד דבטור פירש את צוואת רבי 'תהי ארוני נקובה' להסיר את כל הדף התחתון, ולא רק נקב כל דהוא], ועוד הוסיף שאין ראייה מהירו' כיון שאיהו מיירי לאחר עיכול הבשר ואין ראייה לקבורת מת שהוא לפני שנתעכל. ובחכמ"א (קנח א) כתב: 'ויש מקומות שמניחים כהנים ובכורים בארון לחשיכות והוא מנהג רע דאע"ג דהאחרונים למדו זכות כיון דא"א שלא יהיה בארון נקבים מן הצד ונקב סגי, מ"מ עדיין לא פלטו ממה שהחמיר בזוהר מאוד שלא להניח שום אדם

בארון אלא שיודע ששמר ברית קדש כיוסף הצדיק שנא' ויושם בארון אלא יותר טוב לקבורו בקרקע. עכ"ל. וכוונתו לזוה"ק (ויקהל רי"ד:) ע"ש חומר הענין שסכנה היא לנפש מי שקבור בארון ולא הוי נטור ברית, ואפילו עשה תשובה טוב ליה דלא ייעול בארונא, ע"ש דברים בוערים כגחלי אש, [וזה לכא' ל"ש באשה]. ועוד בזוהר (תרומה קנ"א:) כמה טוב לון בין לצדיקי בין לחייבי למהוי גופא דילהון דבוק בארעא ולא תעכלא גו עפרא לזמן קריב ע"ש, ובמעבר יב (ב כז:) 'ובזוהר אמר כי טוב להקבר בקרקע ואפילו לרשע'. וע"ע 'הכנה דרבה' לגר"מ גרינוולד אב"ד חוסט (הביאו בשו"ת אפרקסתא דעניא א קצה) שיישובי הש"ך הם שינויי דחיקא, ולכן לא רצה לסמוך ע"ז למרות היותו בכור. וכאמור דגם בלבוש ובפרישה מבואר דלא כש"ך. ובערוה"ש (א-ג): 'התורה הקפידה שגוף האדם יהיה טמון בקרקע כדכתיב ואל עפר תשוב וכו' ואם נתנו בארון וקברו בקרקע וכו' אע"ג דבכה"ג אינו עובר עליו מ"מ עיקר מצות הקבורה שגוף האדם יושב על הקרקע ממש כדכתיב וישוב העפר על הארץ כשהיה וזהו עיקר תיקון האדם וכו' והזוהר והמקובלים האריכו הרבה בזה ופשטא דקרא כן הוא וכו' ולכן אצלינו המנהג הפשוט להשכיב את הגוף על העפר ממש' וכו'. עכ"ל. ומבואר ולפי"ז אנו למדים שגם לפי מנהג זמן המשנה אין לעשות את הארון מחומרים אחרים שאין דינם כעפר, כגון מתכת או פלסטיק וכדומה, כ"כ בשו"ת דבר יהושע שם דאין לקבור במתכת, והביא עוד מהגמ' חולין פח דאין מכסין בשחיקת כלי מתכות כיון דאינו עפר, וכ"כ בשו"ת אג"מ (יו"ד ג קמב סוף אות א) דאין להתיר ארון ממתכת או מפלסטיק ואעתיק לשונו בסמוך, וכ"כ בכל בו-אבלות שם, והוסיף עוד טעמים לאיסור (חוקות הגויים, לא לשנות מנהג שאר מתים, ועוד). וע"ע בחזו"א יו"ד

שהתקשו בזה, וכן לפי האחרונים שאחריו הנ"ל שלא סמכו על זה, והצריכו שהמת יהיה כולו באדמה, וכפי המנהג הפשוט זה רבות בשנים, א"כ יתכן דל"מ ארון חרס. [ובלא"ה בנוגע לחרס, העירני ת"ח א' שישנם כמה פירושים בראשונים בפי' מילת חרסית שנזכר במשנה ובדברי חז"ל בכ"מ (כגון עי' פיר"ש כלים ג ז, ותוי"ט חולין ו ז ועוד). וא"כ אין לדמות חרס לחרסית, וגם שתלוי בפי' שונים].

וכן מצינו בשו"ת חת"ס להדיא דלא מהני ארון מחרס, דכתב (יו"ד שנג) בשאלה של פניני עצמות לקבר אחר איך יעשו, האם יקברו את כולם יחד בארון אחד או בנפרד, וסיים: 'אבל להפסיק במחיצה של חרס בגובה אינו נכון דאינו ממהר להיות עפר ומצוה שיעשה עפר כדכתיב כי עפר אתה כמ"ש הטור וב"י סי' שס"ג. עכ"ל. ומבואר דאפי' מחיצה ל"מ, כ"ש ארון שלם מחרס. וכתב בשו"ת דבר יהושע (שם אות ו) דמבואר דס"ל דבחרס אין את הקיום של 'ואל עפר תשוב', וביאר טעמו דודאי מודה דחרס דינו כעפר כדמצינו בגמ' חולין (פח). דחרס דינו כעפר לגבי כסוי הדם. אלא דס"ל דהיות דבשביל הכפרה צריך להפוך העצמות לעפר וזה נעשה ע"י לחות העפר מה שלא שי"ך בחרס כיון שהתייבש בתנור. והתקשה למה החת"ס לא הזכיר שחולק בזה על הדרישה והש"ך, [והניח בשאלה ורק נחית לבאר מה סברתם], ולדברינו יתכן דלא פליגי וגם הם מודו דמחיצה שלימה מחרס או ארון שלם מחרס ל"מ. ובשו"ת אג"מ שאעתיק בסמוך (לענין בטון) מבואר דלמד מדברי הש"ך בשם הדרישה דגם ארון שלם מחרס מהני. וע"ע בשו"ת עין יצחק (יו"ד לג) מה שהזכיר בתו"ד.

כעת נדון על ארון העשוי מבטון [מלט, צעמענט], והוא עפר ומים ואבני חצץ קטנות המעורבים זב"ז. והנה אם חרס מהני וכנ"ל, כ"ש בטון, דחרס הוא עפר ומים שנצרף בכבשן ובטון הוא עפר ומים צונן. אבל אם חרס ל"מ וכנ"ל, יש לדון דמ"מ בטון דינו

ריג א. [ויש נפ"מ גדולה מזה כיון דיש מקומות כיום בעולם שקוברים בארון מתכת סגור].

כעת יש לברר בענין קבורה ב'בטון' שבתוך האדמה. ונקדים לדון בדין 'חרס'. הנה במקורות הנ"ל לא נזכר שעשו ארון מחרס, ומה שמצינו במסכת שמחות (יג) ארון שפינהו אסור בהנאה, ואם היה של אבן יקבר, ושל חרס ישבר, ושל עץ ישרף, ונפסק בשו"ע (שסג ה), ובס' דבר בעתו (לר"י לוינזון, נ"י תש"ז, עמ' 49) רצה להוכיח מזה שדרכם היה לקבור גם בארון של חרס, אמנם כבר דחו דבריו: א', בספר כל בו אבלות שם (עמ' 86 בהערה) כתב שכבר העיר לו, שהמעייין שם יראה שמדובר על העברת עצמות המת אחר עיכול הבשר לקברי אבותיו ואת העצמות העבירו בארון אבן או חרס. [וכן מבואר בירושלמי פסחים פ"ח ה"א שליטתו עצמות בארונות אבן ועץ, וע"ש בקה"ע ובפ"מ, ובאג"מ יו"ד א רס ואכ"מ]. ב', בשו"ת דברי יוסף (להגר"י קאנווין חתן הרידב"ז, יב) כתב לו: כי אפשר שלכתחילה אין לקבור אלא בשל עץ כמפורש ברמב"ם, בכל זאת הדין של איסור הנאה נוהג בדיעבד אפילו בשל אבן ומיני מתכות. עכ"ד. [אמנם בנוגע לארונות אבן, כן נמצא במערות קברות עתיקים]. אמנם לעיל הבאנו מהש"ך שיישב מנהג הכהנים לעשות ארון עץ שלם ובתי' א' כתב 'ולפמ"ש בדרישה דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמנם, ניחא'. וכבר הבאנו מה שתמהו עליו, ומ"מ היה מקום לומר דאם חרסית מהני כמו עפר, ה"ה אם כל הארון עשוי מחרס, ולפי"ז נפשט נידון זה. ומאידך יש לדחות, דכל מה שמצאנו בדברי הדרישה הוא כשגופו על האדמה ממש וכמשנ"ת, אבל מהיכ"ת שיהני אם כל הארון עשוי כך, וגם לפי הש"ך שהביא דבריו באופן שהמת בתוך ארון (עץ), מ"מ כל דבריו הם לפי מה שסבר שמספיק עפר על פיו ועיניו, אבל לפי דברי גדולי האחרונים שהביא הש"ך

ומ"מ יפה לקברו בקרקע ממש שהוא מצואתו דרבי שפי' הטור שיטלו דף הארון התחתון וישכיבוהו על הארץ, שלענין זה מסתבר שסגי מה שהארון הוא מבטון שהוא כמנוח על הקרקע כיון דהארון הוא מקרקע, דהא בש"ך (א) כתב לתרץ מה שנוהגין לעשות לכהנים ארונו שלמים דהוא מכיון שנותנים חרסית על פיו ועניו הוי במקום עפר, אף שודאי כשיהיה על הקרקע גל גדול משברי חרסית לא יתחשב לקבורה כשיניחו מת בתוכו דל"ד לגל מעפר שנעשה ממש כהקרקע, דמ"מ נחשבו השברי חרסית כעפר לגבי זה שצריך להיות עפר על גופו ממש בקבר, שלכן גם קופסא מבטון אף שלא נחשב קבור בקרקע כשהקופסא היא ע"ג קרקע מ"מ כשהוא נקבר בקרקע כשהוא בתוך הקופסא יש להחשיבו כמנוח על העפר לענין זה כשאף שהוא בקרקע עם ארון צריך שיהיה עפר סמוך לגופו. עכ"ל. ולפי"ז לכא' מהני בנדו"ד, ובפרט במקומות שמנקבים את האמבטיות מהצד ומחברים אותם עם עפר לקרקע עולם א"כ לפי הש"ך מתקיים גם הענין של צוואת רבי, אלא שכאמור שבטור ובלבוש מפורש דבעי' להסיר כל הדף התחתון, ושהאחרונים אחרי הש"ך לא סמכו על דבריו. [המשך דברי האג"מ שהוסיף טעם נוסף שיש לדון בו אם שייך בענייננו, יובא בסמוך בעז"ה].

בטון מזוין: יש רבנים שהורו שגם באופנים שבונים את הכוכין מבטון (אפי' שהם בתוך אדמה), יש להקפיד שהבטון המשמש למחיצות בין הכוכין יהיה ללא זיון של ברזל, בין המחיצות האנכיים (השוכבים) והן האופקיים (העומדים), ורק בקירות התומכים החיצוניים. וכנראה ס"ל שמה שבטון נחשב כעפר הוא רק בבטון העשוי מעפר ומים ואבנים לחד, אבל בבטון מזוין [אייזען-בעטאן] שיש בו ג"כ ברזלים המחזקים אותו יתכן דנחשב כמתכת ועפר. ויצוין שכבר דנו על כך בספרי השו"ת בדורות האחרונים בנוגע לשאלות במקואות, האם לדונו רק לחיזוק או שנחשב ל'מעמיד' ונו"נ בד"ז

כעפר. אמנם כ"ז מצד דין עפר שבו דבטון יותר דומה לעפר מאשר חרס, אבל לפי סברת החת"ס הנ"ל [ולביאור הדבר יהושע הנ"ל], לכא' ה"ה בטון דל"מ כיון דגם בזה אינו ממהר לעשות עפר ואין בשר המת ממהר להתעכל. והאג"מ לפי הבנתו הנ"ל דלמד בש"ך דארון חרס מהני למד דה"ה ארון מבטון שבתוך האדמה מהני אלא שהסתפק לענין 'כלי' מבטון וכדלהלן. באגרו"מ יו"ד ח"ב ססי' עח בענין 'בקבר במקום שמצוי מים אם יש לעשות בהקבר דפנות ורצפה מצעמענט (-בטון)' השיב: 'דצעמענט (-בטון) הוא ג"כ עפר ונחשב קבורה בקרקע'. ובזה מיירי בציפוי הקבר עם בטון ולא ארון מבטון בצורת כלי. ובחלק יו"ד ג קמב, א התייחס להדיא ל'כלי' מבטון [ונוגע לאופן הג' דלעיל שעושים הכוכין מאמבטיות בטון] על ביה"ק שמחמת הגשמים נופלים דפנות הקבר ולכן נותנים ארון המת בתוך קופסא של בטון (צימענט) ואותה מניחים בתוך הקרקע. והשיב: 'בטון הוא כדין עפר ובקרקע שהוא בטון היא קבורה מעלייתא כמו בקרקע של אבנים וכו', ועי' בפרישה שהחרסים שנוהגין בזמננו ליתן על פיו ועניו הוי במקום עפר והובא בש"ך, אף שחרסית הוא משברי כ"ח שנצרפו בכבשן וכ"ש בטון שהוא מעפר קרקע כזה שלא נצרפו בכבשן אלא במים צוננים. אך שיש להסתפק מחמת שעושין כמו כלי אולי שאני, הנה אם היה הנידון להניחו בכלי שנעשה מבטון שלא בקרקע היה ודאי חלוק וכו', שמ"מ מתחילת הבריאה או שנעשה הר ע"י בנ"א, שמ"מ מסתבר שבכלי אדמה אף שלא נצרפו בכבשן כיון ששם כלי עליו לא נחשב קבורה בקרקע, וקבורה בארון דאיתא בסנהדרין מו: שלא סגי קבורה בארון אלא דוקא בקרקע, שמשמע על כל מין ארון אפילו מאדמה אין לקבור כשהוא ע"ג קרקע אלא דוקא בקרקע ממש וכו'. אבל כיון שהנידון הוא בקברו בקרקע ממש בארון זה שמחויב קבורה יצא כדאיתא בש"ע שם, ונוגע זה רק לענין הא דמסיק

לטהרו מצד חבורו לקרקע דהא לא שייך לעשותו כלל שלא כדרך עשיית כלי אלא כמו שעושין נגר ומנעול שעושין לתיבות גדולות שבזה צריך טעם על מה שאינו מק"ט ובארתי שהוא או מטעם שלא נגמרה מלאכתו או שהוא חדוש דין בטומאה, אבל הכא שאין הצורך בעשית מעשה כלי מחוץ לחפירת הקבר שיהיה קופסא אלא צריך רק לטיחת כותלי ותחתית החפירה בבטון שזה היה יותר עדיף וקל לעשות ורק מחמת שלא היה מספיק הזמן לטוח אחר החפירה קודם קבורת המת והוכרחו לעשות אותו מעשה הטיח למעלה על הארץ כשעדיין ליכא חפירה הוא ממילא בצורת קופסא לא שייך להחשיבו כלי כלל כיון דלא נעשה לכלי ולא ישתמשו בו לכלי אלא למעשה טיח החפירה כשיחפרו קבר. ונמצא שבעצם ליכא חסרון בקבורה זו דהוא כקבורה בקרקע ממש. וסיים: 'ונמצא שבעצם ליכא חסרון בקבורה זו דהוא כקבורה בקרקע ממש, אך אולי כדי שלא יטעו למילף מזה להתיר לקבור בארונות של מתכות ויעשו גם ארונות מפלאסטיק, טוב לתקן שיורידו תחלה את הקופסא של הבטון לבדו וכו' ואח"כ יורידו את ארון המת לשם וזה כדי לתקן' עכ"ד, וע"ש עוד.

דיון לפי דברי האג"מ בענייננו: ולכאור' טעם זה ל"ש בנדו"ד, היות שהכוכין מבטון שבמנהרות אינם רק לחיזוק בעלמא של הקרקע מפני הגשמים, אלא שהאמבטיות מחזיקות את המתים ובלעדיהם המתים יהיו מושלכים זעג"ז, והשימוש בכלים אלו היה שייך גם בלא חיבורם לקרקע. ובפרט שבנדו"ד אפי' בתוך ארון אינם נמצאים, וא"כ שוב הו"ל כלי, וכאמור שנידון זה נוגע לסוג הג' הנ"ל. ולפי"ז של"ש טעם זה של האג"מ, יש לברר את כוונת האג"מ בטעם הב' שלו - במה שמיאן בטעם הא' - דהיה אפשר להבין שכוונתו דאם לא כדבריו אלא דדינו ככלי, יש חיסרון בעצם הקבורה, או מפני שלא נחשב שהמת בקרקע אלא נחשב שנמצא ברשות בפנ"ע, או מפני שהכלי

בהל' טומאה וטהרה, ואף שיש שהחמירו בזה [ע"י מנחת יצחק (ב כב, ד מא)] מ"מ רובם הכשירו זאת [ע"י פתחי מקואות (א הע' ע) שהביא כל הדעות. ובספר מקואות (להאדריכל ר"י שנברגר עמ' 104) חילק בין סוגי זיון שונים ע"ש].

ענף ג: בירור בנדרי כלי לענין קב"מ, והנפ"מ לענין קבורה

כעת נבוא לברר את דין האמבטיות מבטון המוצמדים לקירות המנהרה (אופן א' המתואר בהקדמה). והנה האג"מ שם בהמשך דבריו לענין קבורה בכלי מבטון בתוך האדמה כתב טעם נוסף להכשירו ויש לדון אם שייך בענייננו: 'דהא כלי זו דהבטון כל תשמישו הוא רק להחזקת הקרקע ואין לו שום צורך אחר אף לא לצורך ארון להמת, שהרי הוא מונח כבר בארון של עץ שאין צורך להמת שוב אלא להניחו בקרקע שנמצא שיהיה תשמישו רק לטיחת כותלי הקבר והקרקע תחתיו ואין להחשיב זה לכלי אלא כמו שעושה מתחלה בהחפירה שבתוך הקרקע שנחפר לקבר, וכו' ולכן לא נעשה על זה שם וחשיבות כלי כלל כיון שלא נעשה לשום תשמיש כלי אלא רק להניחו בחפירת קרקע לקבר להחזיק הכותלים והרצפה שהוא במקום טיח כותלי ורצפת חפירת הקבר, ועיין בדברות משה ב"ק סי' מד (-ענף ב) שעל מה שתנן בכלים פי"א מ"ב דכלים שנעשו לקרקע אין מקבלין טומאה, בארתי בשני אופנים אחד דהוא משום שנחשב לא נגמרה מלאכתו כל זמן שלא חברו לקרקע, ושני שאף שנימא שאין זה חסרון בגוף הכלי והוא בשם כלי הוא דין חדש דמה שנעשה לקרקע אף שהוא כלי לא מק"ט. ולשני האופנים מסתבר שלא תהיה קופסא זו שהוא בעצם רק מעשה טיח כותלי החפירה ותחתיתו בבטון בחשיבות כלי אף לאופן שני דהוא בשם כלי, דהוא שייך רק בזה שאף שאחר שנחברו להקרקע הוי תשמיש בדרך כלי כהא דנגר ומנעול שנעשו לחבר להבית לסגירת הדלת אך שרוצים

עיקרם הנוגע לענייננו. [א] כלי מתכות שנעשו לקרקע טהורים (משנה כלים יא ב). וה"ה בכלי חרס (משנה שם ח ט). ולענין בטון התבאר באג"מ שדינו כעפר ועכ"פ כחרס. [ב] גם בכלי שיש בו בית קיבול [שהמשנ"א (שם יא ב) הוכיח מהמשנה (שם כ ד) שאין ד"ז מ"מ אם נעשה כדי לשמש את הקרקע נפקע ממנו שם כלי (שם בפיה"מ להרמב"ם והרע"ב), והיינו שנעשה לכך מעיקרא, וי"א שצריך חיבור ממש. ולענייננו בלא"ה הוא מחובר ממש. [ג] נחלקו גדולי האחרונים בדעת הראשונים אם הדין שבאות קודמת הוא רק לגבי קבלת טומאה או גם בשאר דיני התורה, ויש המחלקים בשאר דיני התורה בין דינים דאורייתא לדינים דרבנן. [ומצינו מחלוקת בזה גבי חציצה בפני הטומאה¹³, וכן מחלוקת גדולה לגבי מקואות¹⁴]. ונפ"מ לענייננו לענין קבורה, ולשי' המחלקות בין דינים דאורייתא לבין דינים דרבנן - לענייננו תלוי במחלוקת אם חיוב קבורה הוא מדאורייתא או מדרבנן, עי' בסוגיא בסנהדרין (מו:): ובראשונים שם, וברמב"ם (אבל יב א) ובנו"כ שם, ובמאמרי (שציינתי לעיל הערה 10) הארכתי, ולכאור' ספק דאורייתא לחומרא. [ד] בעיקר הגדרת הדין נחלקו האחרונים, י"א שד"ז הוא רק כשהחיבור לקרקע מסייע לתשמישו

חוצץ בין המת לבין הקרקע [וכפי שנביא סברא כזו בסמוך בשם הגאון מטווריג]. אך ת"ח א' העירני שנראית כוונתו שאין חסרון בקבורה וכדבריו בטעם א' שהיות שהמת נמצא בקרקע הוי קבורה וכדברי הב"י בשם הרמב"ם שהבאתיו לעיל בתחילת הדברים, וכל הדיון הוא בגלל צוואתו של רבי לנקב את הארון בשביל עיכול הבשר לכפרה, וכדהובא בשו"ע יפה לקברו בקרקע ממש - ולזה בטעם א' כתב דכיון שבטון דינו כקרקע סגי בזה אף שהוא עשוי בצורת כלי, ובטעם ב' מיאן בזה כיון שסו"ס הוא כלי ולכן נזקק לסברות בהל' טומאה שאין דינו ככלי, ובענייננו דכאמור טעם זה ל"ש ודינו ככלי מפסידים את הדין לכתחילה. אמנם יש להעיר על עיקר דברי האג"מ, דבלבוש שהבאתי בתחילת הדברים מבואר דצריך לקבור בקרקע ממש בלא ארון ועכ"פ בלא הדף התחתון, לא רק בגלל צוואת רבי אלא בגלל עיקר דין קבורה וכלשונו 'דסתם קבור בארץ ממש משמע', וכן מבואר מהערוה"ש שהבאתי שם.

והנה אחר שטעם האג"מ ל"ש בזה ודינו ככלי, יש לברר את מה שציין האג"מ שישנה שאלה בגדר דין 'משמש עם הקרקע' אם הוא הלכה רק בקב"ט או בכל דיני התורה ונפ"מ לענין קבורה. ובד"ז יש הרבה שי' ונביא את

13 י"א שנחלקו בזה הראשונים אם נחשב כלי ואינו חוצץ או לא, עי' ט"ז יו"ד (שעא ג), בביאור תירוצי תוס' ב"ב יט: ד"ה רואין, וחזו"א (כלים יד י').

14 יש הסוברים שאף כלי העשוי לקרקע, חשוב כלי לענין מקוה כל שחקקו בתלוש ואחר כך קבעו. וביאורו אחרונים טעם החילוק בין פסול שאובים לטומאה, ששאיבה אינה תלויה אלא בשם כלי, וכל ששם כלי עליו בהיותו תלוש, החבור לקרקע אינו מבטלו מתורת כלי, אדרבה הרי לכך נוצר מתחילה וכך דרך תשמישו, ומה לי אם הוא מחובר או תלוש, ופוסל משום שאובים, ודוקא לענין טומאה העשוי לקרקע אינו מקבל טומאה. [תוס' חדשים (מקואות ו י), נוב"ת (יו"ד קט ד"ה ומה שהוקשה ה), ובסו"ד שם מחלק באופ"א. ועי' בית מאיר (יו"ד קצח לא), ותפארת ישראל שם, וחלקת יואב (יו"ד לא), וחזו"א (מקואות תניינא ב יג), המדמים את העשוי לשמש עם הקרקע לכלי אבנים, שאינם מק"ט ופוסלים את המקוה]. ויש מבארים שכלי שנעשה לשמש עם הקרקע יצא מתורת תלוש ולתורת מחובר לא בא, ולענין טומאה אין מקבל טומאה אלא התלוש, וזה שיצא מכלל תלוש אינו מקבל טומאה, אבל לענין שאובים, כל שאין טובלים בו פוסל משום שאובים, ואין ראוי לטבילה אלא המחובר בדומה למעין, וזה שנעשה לשמש עם הקרקע אין חבורו בקרקע מבטלו לגמרי להביאו לתורת מחובר, ואין טובלים בו. [שו"ת חת"ס יו"ד קצח, וע"ש רה]. והאריך בכ"ז הגר"ל מאלין בתשובה להלכה בחי' ר' אריה לייב (ב עב). מאידך יש חולקים שכלי העשוי לשמש את הקרקע, כשם שאינו מקבל טומאה, כך אינו פוסל מים שבו משום שאובים, שכיון שהוא מחובר, הרי הוא כחרץ בקרקע שאינו פוסל. [משנ"א מקואות ד ג, ועי' כת"ס יו"ד צה, אבנ"ז יו"ד רעא, ובית יצחק יו"ד ב ל].

ברוך' א לג, אותיות א, ח, י, ושוב נדפסה יחד עם יתר חידושי הגאון המשיב בס' נר אהרן (ת"ש, סי' ה).¹⁸ ונביא תו"ד עם הערות במוסגר. שם הקשה על כל הנחת מת בתוך ארון (מעץ) דהוי קבורה [ומעיקר הדין גם לנקב הארון ל"צ], ולכאור' הא הוי כלי ומדוע אינו חוצץ בינו לבין הקרקע, [לפי הצד שהעלה שם דבעי' שהמת יהיה בקרקע בלא חציצה בינו לבין הקרקע], והאריך בזה בעמקות נפלאה, והעלה כמה יישובים: א) בתחילה (שם אות ח) כתב ליישב משום דהוי 'כלי המשמש עם הקרקע' [הדין הנ"ל], ודחה דד"ז רק בכלי מתכות ולא בכלי עץ. [חילוק זה אינו מוסכם¹⁹]. וכתב חילוק אחר שיש ב' דינים: א' כלי המחובר לקרקע, אבל השימוש הוא בדבר שאינו מחובר לקרקע כמו צינור שהשימוש הוא במים שאינם מחוברים ממש וד"ז הוא רק במתכת ולא בעץ. ב' כלי המשמש עם הקרקע שד"ז הוא גם בעץ. ולענייננו, כבר כתבנו שבבטון בלא"ה יש ד"ז (כיון שדינו כעפר וה"ה אם יהיה דינו כחרס). ב) עוד כתב (סוף אות ח) דאין לתרץ שלא בטל כיון שהוא 'כלי הבא במידה' דהיינו יותר מ'מ' סאה²⁰, כיון שהוא דין רק בהל' טומאה דילפי' מ'שק' אבל אינו מבטל מיניה שם כלי, וכדמצינו לענין פסול שאובין דכלי אבנים שאינם מק"ט פסולין (שו"ע יו"ד רא לד). [ובלא"ה יש להעיר דמצינו בכמה הלכות שנחלקו בהם בגמ' ובראשונים אם נאמר בהם ד"ז, כגון לענין סתירת בנין בשבת, לענין נט"י ועוד,

העיקרי.¹⁵ וי"א שד"ז הוא רק כשאין לו תשמיש אחר אלא עם הקרקע¹⁶]. וי"א שכל שנעשה מתחילה על מנת להשתמש בו במחובר לקרקע, אפילו אין הקרקע מסייעת בתשמישו, הרי זה כלי העשוי לקרקע.¹⁷ [ומחלוקת זאת תלויה גם במחלוקת בנידון קודם ואכ"מ]. לענייננו, השיטה הג' שייכת כאן, ולענין ב' שיטות הראשונות, לכאור' אינן שייכות כאן, כיון דאין החיבור לקרקע מסייע לתשמישו וגם היה שייך להשתמש בו להניח מת גם בלא הקרקע, אלא שמאידך גיסא י"ל בזה כיון שסו"ס משתמשים בזה לקבורת מת שהוא צריך להיות בקרקע, וצ"ע. ובדברות משה שציין האג"מ שם, בענף ב, האריך בנידונים שבאותיות ג-ד (בלא להזכיר את השי' הנ"ל) והגדירו כדלהלן, לצד א' מדובר בכלי שאין תשמישו אלא עם הקרקע (וא"א להשתמש בו בלא הקרקע), ולכן נחשב שעדיין לא נגמרה מלאכתו של הכלי. ולכן אינו בשם כלי לגבי כה"ת כולה. לצד ב' מדובר על כל כלי (גם כלי שאפשר להשתמש בו בלא הקרקע ורק כעת קבעו בקרקע), הוא דין מיוחד בטומאה ולא בשאר הלכות, וטעם טהרתו כיון שחיברו לקרקע וכל המחובר לטהור טהור.

ושו"ר אריכות נפלאה הקשורה לענייננו בתשובת הגאון האדיר רבי אברהם אהרן בורשטין גאב"ד ור"מ טווריג שהופנתה להגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, ונדפסה לראשונה בספרו של הרב השואל ('מקור

15 ע"י נובי"ת יו"ד קט, ודברי חיים מקואות לו, וחזו"א כלים יט א.

16 ע"י בית מאיר יו"ד רא מח, כת"ס (יו"ד קא, וע"ש צה), ודברי מלכיאלי (ב סד, ח).

17 ע"י גידו"ט (שו"ת בסוה"ס ג, בלשון שני), וע"י שו"ת הרי"ד טז, ומשנ"א כלים יא ב. וע"ע להלן בשם הגאון מטוריג.

18 קצת מושג אודותיו ע"י מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שם, ובהסכמות המופלגות לס' נר אהרן ובפרט מהגרא"ז מלצר בהפלגה עצומה. תשובה זאת ציינה הגרי"ש אלישיב, בנוגע לחקירה בתשובה שם, האם קבורה היא מצוה חד פעמית או מתמשכת [וע"ש מה שהשיבו המקור ברוך]. (יד בנימין' תמורה לג:).

19 שם הוכיח זאת והטעים זאת. ויצוין שהשיורי טהרה (סוף שו"ע יו"ד קצח סוסקס"ג, מהר' מכן י-ם עמ' תרו) כתב בשם המהר"ח שד"ז נאמר גם בכלי עץ. וציינו הדברות משה הנ"ל. ובנוגע להוכחתו, העיר בעל המקור ברוך (בתשובתו שאח"ז) שהנוב"י יישוב באופ"א ושהוא דין רק בקב"ט וכנ"ל.

20 והדבר מוכרח שיש כאן שיעור זה כיון דהלא שיעור מ' סאה של מקוה מחושב לפי גובה אדם, ג' אמות על אמה, וא"כ גם ארון המיועד למת היות שמותאם לגודל אדם בנוי בגודל כזה.

את שם ה'כלי' - אלא שזה רק לשיטת הראב"ד כלים (ו ג) ע"ש, אבל לפי הרמב"ם שם כלי שעשוי מתחילה נקוב כמוציא רימון מקבל טומאה עד שישבר רובו, וע"ש בכס"מ. [אכן גם לפי הראב"ד צריך שיהיה חור בשיעור גדול כדי לבטל את השם כלי, ובנוגע לשיעור החור בענייננו ע"י הערה.²²

עוד היה מקום לדון שלאמבטיות מבטון דנידוננו, אין 'שם' כלי היות ולשם כלי צריך שיהיה בית קיבול מה' צדדים - ד' קירות ותחתית [לפי רוב השיטות²³], ואף דכאמור יש להם בקידמתו גדר בטון נמוכה, מ"מ כאמור האמבטיה מלאה בשיכבת עפר, ויתכן דבזה העפר מבטל 'שם' כלי, ויש בזה לכאור' סתירות במשניות ופסקי הרמב"ם ואכמ"ל.²⁴ אמנם לפי מה שהתברר לי, המציאות (לפחות בחלק מהמקומות) שאין ממלאים אותם עפר עד גובה הגדר אלא פחות מזה.

[ויש לדחות את עיקר הדיון ולומר דנהי דאין לו שם כלי מ"מ גם קרקע אינו, ואנן קבורה בקרקע בעי', וע"ד שמצינו באחרונים בכ"מ שגם אם בטלו מתורת כלי מ"מ אינו כקרקע²⁵, והעירני לזאת ג"א שליט"א הבקי

ואכמ"ל]. אמנם כל דבריו בנידונו על ארון עץ, אבל בנידונו על כלי מבטון ל"צ להגיע לזה לפ"מ שנראה באג"מ שדנו ככלי אדמה שאמק"ט. ג) עוד דן (שם אות ט) בהקדם דברי התוס' בשבת (נח. ד"ה אע"פ) דכלי שנעשה לשימוש שאוסרו בהנאה טהור מהמדרס כיון דחשיב שינוי מעשה, וא"כ ה"נ בנידוננו כיון דהארון משמש למת נאסר בהנאה, הוי שינוי מעשה ונפקע ממנו שם כלי, ופלפל בדבריהם ורצה לבאר באופ"א ע"ש, וגם בדעתם חילק בין מדרס לבין הפקעת שם כלי לענין קב"ט. וע"ע בדברי בעל המקור ברוך (שם לד אותיות ו-ח) מה שהשיבו בזה. ד) עוד חידש (שם אותיות י-יא) כיון דנעשה למת אינו משמשי אדם, כטעם טהרת מטפחת של תכריכי המת כמ"ש הרמב"ם כלים כג יג, ושוב הקשה ע"ז ממקור"א, ותיצו, ופלפל בזה הרבה, ע"ש.²¹ ה) עוד חידש (שם אות יא) דהוי ככסות המת שבטל ליה, ע"ד הגמ' חולין (קכה:). עכת"ד. לענייננו, בסברא א' כבר דננו לעיל, סברא ב' לא שייכת, את סברא ג' הוא דחה. וסברא ה' גם לכאור' ל"ש, כיון שקשה לראות את הכוכין מבטון שעומדים בפנ"ע ככסות לכל מת ומת שהונח בכל כוך וכך. ורק סברא ד' לכאור' שייכת בנד"ד.

ובסוג האמבטיות מבטון שבהם עושים נקבים כאמור, היה מקום לדון שהם יבטלו

21 ות"ח א' כתב לי: תמוה, דאין זה עדיף ממה שדחה כבר באות ב' שזה רק דין בקב"ט אבל לא בהפקעת שם כלי, ואם הנידון לענין חציצה, מאי אכפ"ל שאינו משמשי אדם. עכ"ד.

22 בגמ' שבת צה: מבואר דיש כמה גדלים של חור המבטל שם 'כלי', תלוי כל כלי לפי השימוש שלו, ולפי"ז כאן שהשימוש הוא לימת' היה צריך להיות חור בגודל גדול מאוד, אלא שם השיעור הגדול ביותר הוא כ'מוציא רימון', מאידך מצינו במשנה כלים יז ג שסלין של פת שיעורו כ'מוציא ככרות', והוא יותר ממוציא רימון, ומצד שני א"א לומר שאכן הכל תלוי בשימוש, מהמבואר במשנה כלים פכ"ד מ"ב שעגלה שעשויה להוליך אבנים שטהורה ופי' הרע"ב לפי שפרוצה מתחתיתה נקבים גדולים כמוציא רמון. ועמד על כ"ז בחזו"א כלים כג א ע"ש.

23 ע"י ב"י יו"ד סי' רא סעי' לה וד"מ ושו"ע שם.

24 עיין: א] משנה כלים (ה ו) לפי הרמב"ם בפיה"מ ובחיבורו (כלים טז יב), ואו"ש שם, וחזו"א (כלים ז כ). ב] רמב"ם (טו"מ כב א-ב) וראב"ד, וחי' ר"ח הלוי, והחזו"א בגליונות ובספרו כלים יג ח סד"ה שם. ג] משנה עוקצין (ב י) ורמב"ם (טו"א ב יב), וחזו"א עוקצין ססי' ד. ד] ר"ש (כלים ה ז), ורמב"ם מקואות (א ג). וע"י חי' ר"ח הלוי (טו"מ כב), וחזו"א בגליונות ובעוקצין ססי' ד.

25 כן מבואר בשו"ת חת"ס יו"ד ססי' קצח לענין כלי המשמש עם הקרקע והבאתיו לעיל בהערה. [אלא דע"ש דעיקר דינו שם שנוי במחלוקת].

ורק שאין בו המעלה שנרקב שזה מעלה לפי הנהגת ישראל וממילא אולי יש מעלה שהרצפה אינה מכוסה. עכ"ל ספר מסורת משה. וזה נוגע לא רק לכוכין מבטון המוצמדים לקירות המנהרה, אלא גם לכוכין שנחצבים בקירות המנהרה עצמה.

ענף ד: בעיות נוספות בכוכי המנהרות בהר המנוחות

מלבד המבואר עד כה על הקבורה בכוכין שבמנהרות יש להוסיף בעיות נוספות חמורות הן בכוכין מבטון המוצמדים לקירות המנהרה, והן בכוכין שנחצבים בקירות המנהרה עצמה. ואקדים לזה את המציאות כדי שנבין בעיות אלו. והיא, שבכוכין אלו המת לא טמון כלל בעפר, אלא מניחים שכבה דקה של עפר בתחתית הכוך, ראה תמונה מס' 10.

תמונה מס' 10 - כוך פתוח מוכן לקבורה

[תמונה זאת צולמה בכוכין מבטון שע"ג האדמה שבהר המנוחות, וכע"ז מתוכנן להיות בכוכין אלו שבמנהרות]. ואחר שמכניסים את המת מכניסים עמו ב' שקי חול קטנים סגורים א' למראשותיו וא' למרגלותיו, כשהמטרה היא שכאשר השקים יתבלו ויתפוררו החול יישפך מהם קצת על המת, ולכן המת לא נרקב בתוך העפר, ולכן הריקבון אינו טבעי והוא איטי מאוד. [וכן העידו על כמה מתים שהוצאו משם אחרי תקופה ארוכה והיו כמעט שלמים]. ואח"כ סוגרים את תא הקבורה עם פלטת אבן

בענייני סדר טהרות, וי"ל דלזה סגי מה שהוא בתוך חלל הקרקע, וזה בעצם טעמו הראשון של האג"מ בתשובתו שהבאתי לעיל, ורק מצד הענין של צוואת רבי בעינן לנקב את הארון, מה שמתקיים בנידו"ד. אמנם הנפ"מ תהיה בכוכין מבטון שמעל פני האדמה, שבזה מלבד החסרונות שדנו בו הפוסקים, הרי שבאופן שעשויים ככלים מבטון וכנידוננו, הרי שגם אם נסכים עם הסברות שבטל ממנו שם כלי, מ"מ בזה שפיר שיין חילוק זה, וכאן אין את הסברא שהוא בתוך חלל האדמה].

חיוב מחאה על קבורה זאת

אכן דע דגם על האופן שכתב האג"מ דכשר לקבורה [דהיינו קבורה בארון בטון בתוך הקרקע, באופן ששייכים ב' טעמיו], יש לידע את מה שהשיב בעל האג"מ בע"פ: וכפי שמובא בספר 'יד משה' (תשובות האג"מ לר"י דרדק, שבט התשע"ב) שנשאל על תשובתו באג"מ יו"ד ג קמב הנ"ל שהקל לקבור בתוך הבטון שבתוך הקרקע, האם הוא רק בדיעבד כפי שנשאל שם שעשו כן מפני חזירת הגשמים, או גם לכתחילה, ונכדו רבי מרדכי טנדלר השיב במכתב בשמו, שהוא רק בדיעבד, כיון שלכתחילה צריך לקבור בקרקע ממש, ואמר שאף שבטון נחשב כקרקע, מ"מ אינו קרקע ממש. עכ"ד. והוסיף בתשו' נוספת שם: שיש למחות על דבר זה, אף שיתכן שלא ישמעו לו. עכ"ד. [עוד אמר, דכשקוברים שם, יש ענין ליתן שם עפר, ע"ש]. וכע"ז בס' מסורת משה - פסקי בעל האג"מ שרשם נכדו הר"מ טנדלר (ח"א עמ' שעד): 'ושאלתי רבנו בשביל הרב גינזבורג מאגודת הרבנים אודות ביה"ק של ישראל שעשה חוק שיהיה הבור של הקבורה או מכוסה לגמרי עם מלט או מכוסה מג' צדדים ורק רצפתו לא מכוסה, ואמר רבנו לא ידוע מהו השאלה אבל אם אפשר למחות צריכים להגיד קודם כל, שאינו כדיון שזה נגד מנהג ישראל, אבל לדינא בטון נחשב כקרקע ג"כ,

כראוי, כיון דצריך לכסות את המת בעפר כולו, ובאופן זה הנ"ל המת אינו מכוסה, דבתחילה לא מכוסה כלל, וגם בהמשך (כשיתפוררו שקי החול) רק מקצתו מכוסה. דגם בזמן המשנה והגמ' שהיו קוברים בכוכין בתוך האדמה, המת היה מכוסה לגמרי עם עפר, וכמפורש ונפסק ברמב"ם (אבל ד ד) דמחזירים עליו את העפר והאבנים, והובא בב"י (יו"ד שסב ב), והביאוהו כמה אחרונים כדבר פשוט וברור. וכ"כ בפשיטות הריעב"ץ, ובשלחן גבוה, וביוסף דעת (לבעל השו"מ), המובאים בהערה בסמוך. וזאת למרות שהכוך היה סתום 'באבנים וסיד או במה שירצו' כלשון המאירי ב"ב (ק:), ובסוטה (מד.)²⁶ [ומה שמבואר במס' שמחות (ח א) שהיו מבקרים את המת אחר ג' ימים, ומשמע לכא' מזה שהמת לא היה מכוסה, יבואר בהערה²⁷]. וביותר מכך מצינו ברמ"א (או"ח תקכו ד) שבקבורת מת ביו"ט שני מותר לכסות את המת בעפר, וכתב המ"ב דמשמעות הרמ"א דמותר ע"י ישראל אף דמלאכות גמורות מדאו' הרמ"א מחמיר שייעשו רק ע"י גוי וכאן כסוי הבור ע"י עפר מלאכת חורש הוא כמבואר בגמ' שבת עג: [ובשעה"צ ציין למג"א שחקר אם הוא דאו' (ע"ש שתלה בזה מחלוקת ראשונים), ולמו"ק שהשיג עליו שהוא דאו'], וביאר הב"י משום ד'גמר קבורה' הוא והביאו המ"ב שם. ולכא' למה התירו לכסות בעפר

פשוטה [ולאח"ז בני המשפחה מוסיפים פלטה נוספת עליה נכתב נוסח המצבה]. ותהליך הדברים, מיד אחר הקבורה עדיין לא אוטמים את הסגירה אלא תוקעים כמה משולשי עץ [כמצוי באתרי בניה בעת ציפוי אבן ירושלמית], ע"מ שהמצבה לא תיפול, ויותר מאוחר באים להדביק את הפלטה עם מעט מלט או דבק [וודאי שאז צריכים להסיר את הפלטה בשביל להדביקה כראוי]. ולכן ישנם בעיות חמורות (נוספות) ונפרשם.

א] חסרון בקבורה (בימים הראשונים שאחר הקבורה): לאור התאור הנ"ל, לכא' עד שמדביקים את המצבה כראוי, אחר כמה ימים מהקבורה, אין המת נחשב לקבור, כיון שהמת עצמו, כאמור, אינו מכוסה בעפר, והמצבה אינה מחוברת כלל, אלא רק עם כמה משולשי עץ, ובמצב זה יתכן שיש חיות שיכולות להסירם ולהסיר את הפלטה ולגרור את המת [עכ"פ בכוכים הנמוכים הסמוכים לקרקע], וממילא אינו נחשב לקבורה. ע"י מג"א סי' תקכו סק"כ בשם ההגה"מ, ומה שהמג"א הוכיח להיפך מדבריו, ראה חזו"א (יו"ד רח ט ד"ה מג"א) מש"כ ע"ז: 'מ"מ ודאי לא יצא ידי חובת קבורה שהרי אינו משומר וכדתניא בתוספתא שחולדה וברדלס מצוין שם וכו' [וכו' דכשמניחו עד שחיה גוררתו ודאי ביטל מצות קבורה], ודאי בעי קבורה גמורה בסתימת הקבר להיות משומר וכו', עכ"ל.

ב] חסרון בצורת הקבורה (לעולם): בקבורה זו לכא' לא מקיימים את צורת הקבורה

26 וע"ע בתוס' בשם ריב"ם שה'כוכים' היו פתוחים מהצד כדי שלא לטמא מעליו. ובמסוה"ש בשם התו"ט הגיה ה'ארונות'. וטעם הגהתו ע"י בבית דוד ובשושנים לדוד, והועתק בליקוטים שבמשניות (במהדורת זכר חנוך על הגליון). אמנם בחי' הרמב"ן ובחי' הר"ן גם כתוב כן או כוכים, וקשה להגיה בכולם.

27 דברי מס' שמחות אלו הובא בטושו"ע יו"ד שצד, וביאר הפרישה (ג) דמיירי בזמנם שקברו בכוכין משא"כ בזמננו שקוברים באדמה זה ל"ש. והביאו הש"ך (ב), ובפשטות כוונתו שלא היו מכסים בעפר כלל והיה שוכב מגולה כאדם חי, כ"כ במכתב משנת תקל"ב הנדפס במאסף 'בכורי העיתים' (שנת תקפ"ד עמ' 221) שכותבו חתמו 'משה מדסוי' - [ה"ה ראשון המשכילים ה' משה מנדלסון שר"י], והריעב"ץ במכתבו הנדפס שם (מכתב ג עמ' 237) אף שנראה שלא הכיר בקלקולו (כיון שלא היה מפורסם אז), מ"מ דחה את עצם דבריו בחריפות גדולה, ושהכוונה שמ"מ המת היה מוטמן בעפר והכוך היה סתום באבנים, ועוד הביא מדברי הרמב"ם המפורשים (הנ"ל בפנים), והביאו להריעב"ץ בחת"ס יו"ד שלא (בסד"ה הנה, ובד"ה אך, ובד"ה וע"ד). וביאור מסכת שמחות, יישב הריעב"ץ במכתב ב' (שם עמ' 231), וכן החת"ס שם ע"ש. וביוסף דעת (לבעל השו"מ, יו"ד שם) יישב את הקושיא על הפרישה מהרמב"ם, דכוונתו דבכוכין הגם שמכסים עם עפר, אפשר עוד לגלות את העפר משא"כ בקבורה רגילה. וכן הבין בשלחן גבוה (שם, ז), עד

שהוא איסור גדול לצערם דהא בשביל שיש להמת צער חרדת הדין אסור לפנות מת ממקום שנקבר כדכתב הש"ך וכו' אף שהוא רק צער של חרדת הדין ורק על זמן קצר דהא רואה שאין מביאין אותו לדין, וכ"ש מניעת העיכול שהוא צער דעונש הדין ממש, וגם על המשך זמן גדול שאסור. ומסיים שם: 'לבד החטא הגדול שיצטערו להמתים שאף תשובה לא יועיל עד שירצה את המת וימחול לו'. עכ"ל. ואף שהוא דיבר על כוכין שלא היו מניחים שם כלל עפר [ופעמים היו מניחים גם חומר מיוחד למנוע עיכול וכנ"ל], מ"מ יסוד הענין שייך גם בנידונו שמניחים עפר, כיון שהוא מעט עפר, ואין המת נמצא כולו בתוך עפר.

ד] ריח רע - בזיון המתים: מכיון שהכוך לא אטום אלא רק נסגר עם פלטת 'שיש' דקה המודבקת בעזרת דבק או קצת בטון, לכן יש שם ריח רע, כאשר ייווכח המבקר בבתי קברות שבנו כוכין מבטון מעל האדמה וכפי ששמעתי מרבים שבקרו שם, ואף שמנהלי הביה"ק מפזרים חומר שמנטרל ריחות רעים, כפי ששמעתי ממנהל ח"ק אחת, מ"מ אי"ז מסייע כראוי. [ואכן אצל הגויים

הול"ל שיכסו את הקבר באיזה נסר. ואם מצד שרצו שיהיה היכר שיש שם קבר אפשר להניח על הנסר איזה תלולית עפר, ומ"מ מלאכה דאור' לא יהיה, ומבואר בזה שהכיסוי בעפר הוא חלק בלתי נפרד מהקבורה, ולכן כשהתירו את הקבורה ביו"ט, התירו ג"ז. והטעם שהכסוי הוא חלק מהקבורה, יתכן להטעים לפי המבואר באותיות הבאות, אבל בין כך ובין כך, כן הוא הדין.²⁸

ג] חיסרון כפרה: להאמור, בגלל שלא מכוסה בעפר אינו נרקב באופן טבעי ותהליך הוא איטי, ולכן אין מתעכל הבשר כראוי ומהר. והאג"מ (יו"ד ג קמג) בהתייחסו לקבורת כוכין שהיתה מצויה אצל הגויים והרפורמים בארה"ב, ונקראה 'מאזליאום', כתב ע"ז כמה חסרונות, וא' מהם: 'וגם איכא עוד איסור דכל זמן שלא נתעכל הבשר לא נתכפר עדיין והוא נידון, ולאחר עיכול הבשר איכא כפרה כמפורש ברמ"א (שסג ב) שכתב 'מותר ליתן סיד עליו כדי לעכל הבשר מהר', וכתב הט"ז (ג) שנאמר בשרו עליו יכאב, כל זמן שבשרו עליו יכאב אינו נוח מן הדין וכו' וא"כ למנוע העיכול עושין רעה גדולה להמת

כדי שכן העתיק לפרישה, שהיה מכוסה בעפר, ורק לא הרבה עפר באופן שאפשר לגלותו. ובתחילה שראיתי את החת"ס הוקשה לי על החת"ס ועל מש"כ מהריעב"ץ, שלא הביאו מהטור יו"ד (שסב) בשם רנט"ג המחלק בין אר"י לחו"ל, ע"ש ובב"י ובב"ח, ואחר שהשגתי בס"ד את מכתבי הריעב"ץ הנ"ל, וראיתי שבמכתבו השני (שם עמ' 230) הזכירו וכתב: וע"י טי"ד לשון הגאון רנ"ט, והוא אמנם קשה להולמו, ובחיבורי מו"ק ביארתי בס"ד. עכ"ל. וכת"י מור וקציעה על יו"ד עדיין לא נמצא, לידע מה התקשה בו ומה ביארו, אכן זכינו לגיליונותיו על הטור שנדפסו לאחרונה בטור מהדורת מכון המאור (בילקוט מפרשים שבסוף הטור), ושם רק דן על הגהת הב"י 'ברד' ואת החילוק המציאותי בין אר"י לחו"ל, ולא בעצם דבריו על אר"י, וא"כ אכתי צ"ב מדוע לא הביאו הריעב"ץ במכתב הג'. אמנם בלא"ה העירוני דלדין גם באר"י אין הדברים נוגעים כיום, כיון שגם במקומות אלו [הכוכין במנהרות הללו וכדומה] שולטת רימה והמת לא מתייבש, ודברי רנט"ג כנראה נסכו במערות שהיו עמוק מתחת האדמה והמערות או הכוכין היו סגורות היטב במקום שהיה קר מאוד, וגם שידוע שכדור הארץ מתחמם כל הזמן במשך השנים, וא"כ ודאי שחלו שינויים מזמן רנט"ג עד היום, שהוא למעלה מאלף שנים. [ואגב אבוא להעיר על מה שבשו"ת עין יצחק (יו"ד לג) ביאר לפי"ז את דברי הרמב"ם הנ"ל ע"פ רנט"ג, דמייירי בחו"ל. ולענ"ד צע"ג, כיון שמנהג הכוכין היה בעיקר באר"י ולא במצרים או שאר ארצות וא"כ איך יבאר מנהג הכוכין ע"פ מציאות האקלים במקומות אחרים, וזאת מלבד דהרמב"ם סתם בזה ולא חילק בין הארצות וודאי שחיבר ספרו לכל הארצות].

28 וגם למנהגו שמניחים מעל המת בהפסק אויר מעט אבני גולל ומעליהם שופכים את העפר [ומקורו בלבוש (שסב) עפ"י רנט"ג הנ"ל הע' קודמת, ובש"ך] שפיר מתקיימים דברי הר"מ, דסו"ס יש עליו אבנים ועפר גם אם אינו נוגע בגופו ממש, משא"כ בכוכין של היום לא מניחים עליו אבנים ועפר. ובלא"ה כ' החכמ"א (קנח ב): 'ומ"מ מי שיש לו עפר ארה"ק מפזרין על גופו והעיקר על ברית הקדש ואין בזה משום בזיון, וכ"כ בערוה"ש (שם ג), וזה לא מתקיים בכוכין דהיום.

כיון דיש בזה חסרון מהותי בקבורה או בכפרה וכו' ע"ש, לכן אם יתירו את הכוכין במנהרות אלו, יאמרו שגם הכוכין שמע"ג האדמה מותרים, ויאמרו היתירו פרושים את הדבר, ובפרט שיוזמי קבורת הכוכים במנהרות הם יוזמי קבורת הכוכים מע"ג האדמה. ודברים אלו ממש כתב בבית אב"י (ג ק) בנוגע לשאלה דומה ממש, והיא על שאלה בארה"ב על קבורת מאזליאום שהיתה צמודה להר כך שהמתים נמצאים באדמת ההר עצמו, והתנגד לזה מכמה טעמים, טעם א' מצד שינוי מנהג מתים החמור והבאתי דבריו במאמרי הנ"ל, וטעם נוסף כתב ש'יאמרו היתירו פרושים את הדבר' דהיינו שיבואו לקבור בצורה של מאזליאום המקורית שהיא כוכין מבטון או אבן מע"ג האדמה עצמה ע"ש עוד.

ו] מת ע"ג מת. חסרון נוסף יש בקבורת הכוכין במנהרות אלו. והוא כיון שקוברים מת ע"ג מת, ויש בזה ג' נקודות לדיון: א' האם יש גזל המתים בזה שחופרים מנהרה תחת קברים קיימים, ויבואר אי"ה להלן פ"ב. ב' האם חסר בתקון של הנפטר אם קבורים מעליו מתים אחרים. ויבואר בסוף הפרק הנ"ל. ג' האם מותר לקבור לכתחילה מת ע"ג מת, והתבאר במאמרי הנ"ל. [וכן ישנם חלק מהבעיות שהתבררו במאמרי 'קבורת מכפלה-זוגית' מוריה שבט תשע"ז, ע"ש, ובענייננו בעיה א' על 'עומק הקבר' המתוארת שם שייכת גם בזה. ובעיה ב' על 'קבורת איש ליד אשה' ג"כ שייכת כיון שקשה מאוד להקפיד ע"ז, אא"כ יצליחו להקפיד ע"ז מכל הצדדים].

ומשם לרפורמים, שקברו בכוכין מעל האדמה, וכו"ל ענף א, פתרו בעיה זאת ע"י נתינת חומר מיוחד על המת, אלא שחומר זה מנע עיכול הבשר, ויצאו חוצץ נגד זה בס' על בו אבלות ח"ב עמ' 47-48, וע"ע לעיל באות ב], וברור לי שכך יהיה המצב בכוכין מבטון שבתוך המנהרה [עדיין אין אפשרות לבדוק זאת שם, כיון שלפי ידיעתי עדיין לא התחילו לקבור שם]. ובכוכין אלו שהם בתוך מנהרה ברור שהריח מהמתים יהיה יותר כיון שהמקום הוא סגור מחמש כיוונים, והגם שיש שם מערכת איזורור מ"מ ברור שאינה יעילה כמו אויר העולם. ולכן אופן קבורה זאת הוא ביזיון של המתים וגם של החיים שבאים לבקר את יקירם. וגם דלכאו' שייכים בזה כל הנאמר במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז ע"ש, על הסכנה הגדולה שבביזיון המתים, ה' ירחם.²⁹ עוד העירני ג"א שישנה בעיה להתפלל ליד הקברים עקב הריח, ע"י שו"ע או"ח (עט ה) 'ונבלה מסרחת דינה כצואת אדם', וממילא מפסידים בזה את הענין הגדול להתפלל ליד קבר המת.

ה] 'יאמרו היתירו פרושים את הדבר': כיון שצורת הכוכין במנהרות אלו דומה מאוד לכוכין מבטון שבנו מע"ג האדמה, לא מבעיא בכוכין מבטון שבמנהרות אלו שממש דומים ועשויים באותה צורה בדיוק, אלא גם אם יחצבו בצדדי המנהרה עצמה כוכין מ"מ הצורה היא דומה מאוד, וכיון שלכוכין מבטון שמע"ג האדמה התנגדו גאוני הדורות האחרונים וכו"ל בהקדמה,

29 והעירוני דבמשנה ב"ב (כה): מרחיקין את הקברות מהעיר נ' אמה, ופירש"י משום ריח רע. וא"כ מבואר שהיה בזמנם ריח רע ולא היה בזה חסרון, וי"ל דיתכן שחשו פן יהיה ריח רע אבל לא שמוכרח שיהיה. וגם אם היה ריח יתכן שהיה מצוי כן לא היה בזה חסרון, אבל כיום שרובם נקברים בקבורת רגילה באדמה ואין כמעט ריח בגלל שהמת נרקב באדמה, ממילא מי שקובר באופן שיש ריח רע ודאי שיש בזה משום שינוי מנהג המתים וביזיון המתים, וככל המבואר במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה', מוריה ניסן תשע"ז. ויצוין שהלבוש (שסה) פירש ד"ז מטעם אחר שלא יראו הקברות ויתעצבו, ותמה עליו הש"ך למה נטה מדברי רש"י, וע"י בבאה"ט.

פרק ב: האם יש גזל המתים בקבורה ע"ג קברים קיימים או תחת קברים [ואם יש חסרון של תיקון לנפטר]

(יו"ד) קכד, דובב מישרים ח"ג עח, ועוד]. ולכאור' כבר מצינו כדבריו בתשו' הרשב"א (א שעה): 'מי שאמר לחברו זכה במעות אלו לקנות מצבה על קבורת פלוני שמת. וזכה הלה ואחר כך חזר בו המזכה ואומר שהמת לא זכה לפי שאינו בעולם. והרי הוא כמזכה לחמור דלא קנה. והלה טוען שהמת זוכה בכל מה שהוא לכבודו וכו'. תשובה הדין עם מי שנתן על ידו'. עכ"ל. והביא ראייה לזה ע"ש. ונפסק להלכה ברמ"א בחו"מ (סוסי' רי) דהמקנה דבר למת כל שהוא לצורך קבורתו וכבודו קנה. ובמחנ"א (הל' זכיה סי' לא) תמה על ראייתו והביא שרוב הראשונים כתבו שבעלמא אין זכיה למת ודכ"כ הרשב"א גופיה במקו"א, ולכן נדחק שכוונת הרשב"א בתשו' לענין מצוה. ובמהרש"ם (א סב) תמה על דברי השלטה"ג מכח דברי המחנ"א הללו. [ועוד ציין בהאי ענינא לשו"ת מהר"ח או"ז (קס) שהביא ראיות שאין למת זכיה]. וכן בשו"ת תשורת שי (מהדו"ת קטו) תמה על השלטה"ג, דאיזה קנין יש למת הרי אפי' עובונותיו אינם שלו, ואת דברי הגמ' בב"ק שם פ"י לענין כבוד המת שלא לפנותו ולענין אסור' בקבר בנין וכו'. וראיתי לבאר ביאור יפה בדין זה, דלעולם ל"ש קנין למת, דאם מקנה למי שאינו בעולם כגון לעובר לא קנה להלכה, ה"ה למת, אלא שבדבר שהוא לצורך המת כגון לצורך קבורתו שייך קנין וזכיה למת ואיסור גזל לגבי' וכפשוטו דברי הרשב"א, וביאור החילוק בזה בין צרכי קבורה לשאר דברים מבוארים ע"פ דברי התוס' בכתובות (ל) דחיוב מעילה הוא משום גזל וכן בגמ' ב"ב (פח) קרי למעילה גזל גבוה, ולפי"ז י"ל דאה"נ במת ומשמשי דילפינן מע"ע דכתיב בה כפרה כקדשים הוא ג"כ מטעם גזל המת, ומתוך זה למדנו דאע"ג דבעלמא אין קנין למת מ"מ מה

יש לברר האם יש בעיה ממונית אחר שקברו מת, לקבור מת אחר על גביו, או לקבור מת אחר באדמה שתחתיו. [בפרט באופן שלא תוכנן כך מעיקרא או שאין המנהג כן]. והנפ"מ לנידונים שהוזכרו במאמר זה הם: במנהרות הר המנוחות, גם באופן שיקברו במנהרה רק בקרקעית המנהרה כקבורת שדה רגילה, כיון שכל המנהרה היא מתחת חלקות קיימות, וכן בקבורת מת ע"ג מת - ב'קבורת על' (הטמנת מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה מקבורת 'מכפלה-זוגית' שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר) וכה"ג. ושורש השאלות הם: א' האם עצם הקבר קנוי למת בבעלות ממונית. ב' האם יש למת בעלות עד רום רקיע שלא יקברו באויר שמעליו, וכן אם יש לו בעלות בקרקע שתחתיו עד התהום שלא יקברו בקרקע שתחתיו. וננסה לבררם.

איתא בגמ' (ב"ק פ: פא.) 'י' תנאים התנה יהושע (כשהנחיל ליהושע את הארץ) וא' מהם שמת מצוה קונה את מקומו. ופירש"י: 'מקום שנפל שם בעת מותו קנאו לקבורה ואין בעל השדה מעכב עליו'. ויש לדון האם כוונת הגמ' לענין בעלות ממונית או רק לענין שלא לפנותו וכה"ג. ובשלטה"ג (סנהדרין מז:): כתב: 'דבסתמא כל אדם הנקבר זוכה בקרקע שנקבר בו, מלבד כי המנהג הוא בגליל זה שכל אחד קונה מקום קבורתו, וא"כ מקום קבורתו מאן מחיל מאן שביק, וצ"ע בדבר לענין מעשה'. והביאוהו הפוסקים [שכנה"ג יו"ד שסד הגה"ט ה, שו"ת רמ"ע מפאנו נו, מלמד להועיל ח"ב

שהוא לצורך קבורתו קנייה מיתנא וזכה בו כמ"ש הרשב"א, דהא ילפינן מקרא דותקבר שם גז"ש דשם שם מע"ע, וכיון דגלי קרא דקבר ותכריכין אסורין בהנאה כהקדש דהם קנין המת ויש בהם משום גזל המת, שמענין מינה דיש קנין וזכייה למת בכל דבר שהוא לצורך קבורתו וכבודו. [וכ"נ בדובב מישורים שם, שפי' לרשב"א כפשוטו, דיש למת זכיה ממש (אף דציין שם למחנ"א)]. לפי"ז לק"מ ודברי הרשב"א והשלטה"ג מיושבים, ואינם סתירה לרוה"פ דבעלמא אין זכיה למת.

השתא דאתינן להכי דיש למת קנין בקבר, יש לברר אם גם קנוי לו עומקא עד התהום ורומא עד לרקיע, דלענין מו"מ במוכר מצינו בזה סוגיא ערוכה בב"ב (סג:) ובשו"ע חו"מ (ריד ג-ד) ע"ש כל הפרטים, ויש לברר מהו בעניננו, דלכאור' יש לחלק בין הנדונים. והנה מצינו מפורשות בשו"ת הרמ"ע מפאנו הנ"ל דלמד דה"ה דהמת קונה עד לרקיע, אלא שכתב שאינו בכל גווי וכדלהלן. וכן מצאתי בשו"ת חייבת הקדש לג"ר אליהו קלצקין גאב"ד לובלין (תרפ"ו, סי' כג) שנשאל אם אפשר לכסות קברי ילדים בשכבת עפר מפני הדחק וחוסר המקום, ובאחד מטעמיו להתנגדותו כתב: 'וגם כדנימא דלא דמי למש"כ תוס' בגיטין מז: ד"ה ולביתך שע"י המנהג נעשה קנין מה"ת, דלא שייך לומר שע"י המנהג זכו הקבורים בהאזיר שלמעלה, אכתי שאני היכא שהיה עומד מעולם לכך, ועי' מש"כ בספרי מלואי אבן (ח) בענין מה שנוהגין לישב על המצבות דכיון שנהגו בכך הוי כמו שהתנו ע"ז ועי' פרש"י קדושין דף נד משא"כ לחדש מה שלא נהגו מעולם'. ולמענין היטב בדבריו אלו מבואר שבאופן שלא נהגו מעיקרא לקבור עליהם, המתים זכו ממזנית באזיר שמעליהם, לבל יקברו שם. [ובסו"ד כתב להתיר רק באופן שיהיה רק לפי שעה ושלא יהיה מעוות לא יוכל לתקון]. וכ"כ הגר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות ונהגות (ו רכו ד"ה וכן) שקרקע שקנהו המת, הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע, ולכן אסור לבנות מעליו

כבישים או בתי מגורים, והוסיף: 'וממש"כ השו"ע שסב שמותר לקבור ב' ארונות מתים זע"ז אם יש ביניהם עפר ו"ט, אין מכאן שום ראייה שאין מקום הקבר פנוי למת עד לרקיע, דשפיר י"ל דמיירי שאי"ז קרקע שקנהו עבור אחד מהם ולכן מותר לנו לקבור שם ב' מתים בהפסק, אבל קרקע שקנהו המת הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע ואסור לקבור בה שום מת אחר אפי' בהפסק'. ומה שנהגו בכמה קהלות באירופה בשעד"ח לקבור ע"ג בהפסק עפר, ביאר שם ואביאו בסמוך. ולפי"ז כמו שזכו לענין האזיר שמעליהם, ה"ה בנוגע לקרקע שתחתיהם שאין לחפור קברים אחרים מתחת הקברים הקיימים, וכ"ש שלא לחפור מנהרות שיעברו שם רכבים ובנ"א וכדומה. אלא דיש לשאול על המבואר במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז, שבשעת הדחק גדול שהתמלאו בתי הקברות כיסום בשכבת עפר וקברו מעליהם מתים נוספים, ואיך לא חשו לבעיה הממונית שבוזה. והנה, בחיבת הקודש הנ"ל אכן מבואר דאכן אין לעשות כן מה"ט, ורק לפי שעה התיר, אלא שעל דבריו יקשה מהנ"ל שבכמה ק"ק עשו כן כעדות הב"ח ועוד, והיה מקום לומר שכיון שהיתה כזאת מציאות שבקהלות שהתמלאו הביה"ק ולא היה מקום, עשו כן, א"כ חשיב כנהגו כן מעיקרא וממילא אין למת זכות בזה, אלא דאכתי יש להעיר מדברי רה"ג שהבאתי שם שהתיר כן בשעד"ח ונראה שם שהוא חידש זאת ולא שהיתה כזאת רגילות לפניו. ואולי שכיון שלא היתה כל ברירה ואם רה"ג לא היה מתיר זאת, היו צריכים לפנות את כל הביה"ק או להשאיר את המתים ללא קבורה וכמפורש בדבריו שהבאתי שם, לכן התיר בשעד"ח גדול אבל באמת באל"ה אין היתר, או דס"ל דגם שם כל היתרו היה לפי שעה ואח"כ שהכשירו ביה"ק אחר היו מעבירים המתים, וצ"ע. אכן כבר עמד ע"ז בשו"ת הרמ"ע מפאנו שם, שאחר שהביא לשלטה"ג

אמר הג"ר משה שטרנבוך, בענין מנהרות הר המנוחות, שיש לצדד שיש בזה בעיה של גזל המתים בגלל שהמת קנה את קברו ואת כל הקרקע שתחתיו. ויש עוד לעיין בכ"ז³⁰.

תיקון לנפטר: דבר נוסף הביא הגר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות והנהגות (ד עמ' שט): 'תיקון גדול לנפטר וכו' שהמקום קנוי לו לכל דבר מהתהום עד הרקיע'. ובהערה כתב שבזה: 'מקובל שיש משחיתים שלא יוכלו אז ליכנס'. עכ"ל. וכ"כ בתשובה אחרת (ו ס' רכג סוד"ה אמנם) בשם הספה"ק, והוסיף שם שלפ"ז שבכל קבורת מת ע"ג מת, אין למת תיקון זה.

תמצית המאמר. פרק א'. ענף א: בשנים האחרונות נחפרו 3 מנהרות מתחת הר המנוחות בירושלים (באורך כולל של 1.3 ק"מ) ע"מ לקבור בתוכם עשרות אלפי מתים, בכמה אופנים: א) בכוכין מבטון שמוצמדים לצידי המנהרה, והם עשויים כמין אמבטיות מבטון זה לצד זה, זה עג"ז שורות שורות. ראה תמונות 1-1. ב) כוכים החצובים בקירות המנהרה עצמה. שורות שורות. וכפי הנראה הכוכים מצופים בשיכת בטון [כדי שהכוכ לא יסתם מאדמה]. ראה תמונה 2. ג) קבורה רגילה באדמה עצמה. [ויש ח"ק שעד כה הקפידו שלא לקבור בקומות וכוכין מבטון מעל האדמה, וכעת שוקלים להתחיל לקבור באופנים ב-ג]. ואופן הקבורה עצמה באופנים א-ב, היא כמו בקבורה בכוכין מבטון ע"ג האדמה - בזה שלא מורידים את המת למטה לתחתיות הארץ, אלא מכניסים אותו מהצד והמת מונח בגובה. ומסיבב המת מכל צדדיו יש רק בטון - אמבטיה 'כלי' מבטון. ואינו מוטמן בעפר אלא תחתיו יש שכבת עפר נמוכה, ומב' צדדיו מניחים ב'

כתב בתו"ד: 'שהרי כל מה שזכה המת באויר הקבר מחול הוא לרבים עם העפר שהגביהו עליו'. עכ"ל. אכן גם לפי"ד כ"ז באופן שהרבים צריכים לזה והיינו שבאמת אין מקום לפי הגדרים שהתבארו במאמרי הנ"ל, ולא אם הח"ק רוצים לשווק עוד מקומות קבורה, וכן סברא זאת ל"ש ב'קבורת על' שמכנים קבר נוסף מעל קבר בודד לצורך אדם אחד. ובתשובות והנהגות שם כתב (בהמשך לדבריו הנ"ל): 'מיהו יש מקומות בחו"ל שכשנתמלא הביה"ק שפכו עליו הרבה עפר וקברו מתים באותו עפר, ולא חששו שכיון שקבורים כאן מתים שקנו קברם הרי מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע וא"א לקבור עליו עוד מתים, וצ"ל דס"ל שאף שהקרקע קנוי למת עד לרקיע מ"מ אין מת מקפיד שלא ישפכו עליו ויקברו בו שאי"ז פגיעה בכבודו שקבור מעליו מת אחר ואמרי' דבכה"ג שמשתמש בקרקעו של מת לדבר דאין המת מקפיד, ע"כ אין ע"ז איסור גזל, אבל לבנות כבישים או בניני מגורים בודאי זה פגיעה בכבוד המת והמת מקפיד ע"כ'. עכ"ל. [יודגש שמש"כ בסו"ד הוא רק לענין איסור גזל ולא לענין הביזיון שהתבארו במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז]. ולפי"ז כ"ז יש לדון גם לענין חפירת קברים מתחת המתים, באופן של המנהרות הנ"ל וכה"ג. דהנה לפי סברת הרמ"ע מפאנו לכאן ה"ה בנד"ד, א"א נאמר דכוונתו רק לענין לכסות הביה"ק בשכבת עפר שזאת נהגו מעולם בשעד"ח, ולא לענין מנהרות שזה לא נהגו מעולם. ולפי"ד הגר"מ שטרנבוך לכאן ה"ה בזה י"ל דהמת לא מקפיד, אא"כ נאמר גם לפי"ד שכ"ז כשיש צורך אמיתי ויש מצוקה אמיתית ושאינ קברים גם לא בריחוק מקום. אלא דמאידך

30 ומה שיש שרצו להביא ראיה ממערת קבורה אחת בהר הזיתים, שקברו בה מתים בקבורת שדה רגילה, למרות שיש מעליה קברים. ראשית יש לברר מה קדם למה, האם הקברים במערה או הקברים מעליהם, ושאלתי לא' מראשי הח"ק, ולא ידע להשיב. וגם אם התברר שהקברים למעלה קדמו, מ"מ קשה להוכיח מספור בודד כנגד מאות אלפי הקברים בהר הזיתים שלא עשו כן למרות שודאי שהיו עוד אפשרויות כאלו בהר הזיתים, ובעיקר צריך לברר ע"פ מי נעשה הדבר בזמנו.

לפקפק כיון שדינו לכאור' ככלי, והאג"מ כתב בזה ב' טעמים, טעם א' דבטון כקרקע גבי"ז גם בכלי, ולפי"ז ה"ה בנד"ד, והטעם הב' יבואר בענף הבא. ענף ג': ובטעם ב' האג"מ נו"נ לפי גדריו 'כלי' לענין קבלת טומאה, וחידוש סברא שאינה שייכת בכוכין דידן, וממילא לכאור' יש בהם חסרון. ובמהות החסרון תלוי הדבר איך להבין את כוונת האג"מ עי' בפנים, ונו"נ עוד בגדריו כלי לענין קבלת טומאה. וכן הובאו טעמי הגאון מטוריג למה אין חציצה למת הנמצא בכל ארון (עץ) והנפ"מ לענייננו. וגם באופנים שהוא קבורה לפי"ד האג"מ - הובאו דבריו על החיוב למחות בקבורה כזאת כיון שהוא נגד מנהג ישראל וכן שהמת פחות ממהר להירקב שם. ענף ד': בעיות נוספות בכוכין שבמנהרות הר המנוחות - בין בכוכין מבטון ובין בכוכין שבקירות המנהרה עצמה: א: חסרון בקבורה (בימים הראשונים שאחר הקבורה). ב: חסרון בצורת הקבורה (לעולם). ג: חסרון כפרה. ד: בזיון המתים עקב הריח הרע. ה: יאמרו התירו פרושים את הדבר' ו: מת ע"ג מת.

פרק ב. השלטה"ג כתב שיש למת קנין ממוני בקברו והביאווה הפוסקים, והובאה ראייה מהרשב"א והרמ"א. [ומה שתמהו עליו כמה פוסקים אחרונים, הובא ליישבם], ולפי"ז לכאור' יש להם קנין עד הרקיע וכן מפורש ברמ"ע מפאנו ובתשובת הגר"א קלצקין מלובלין [וכ"כ בתשובות והנהגות], וממילא נזקקו לבאר את המנהג לקבור מת עג"ז בשעד"ח בכמה ביאורים, שיש נפ"מ ביניהם. ולפי"ז לכאור' ה"ה שיש לו קנין עד התהום, ולפי"ז ישנה שאלה אם אפשר לקבור שם מתים, וכן טען הגר"מ שטרנבוך בענייננו - חפירת מנהרות הר המנוחות לצורך קבורה, והובא לדון בכ"ז. [וכמו"כ הובא מהגר"מ שטרנבוך שהביא מהספה"ק שיש חסרון בתיקון של הנפטר אם קוברים מעליו או תחתיו מתים אחרים].

שקי עפר קטנים סגורים, שעם הזמן יתבלו וישפכו על צדדיו. [פירוט נוסף ראה פרק א ענף ד]. ובאופן א' אין ו' טפחים בין מת למת, ולפעמים גם לא ג"ט, ואין עפר ביניהם אלא רק אויר עם מחיצת בטון [שטוחה בצורה מאוזנת] שעליה שכבת עפר נמוכה. ובאופן ב' עדיין לא התברר לי כמה הפסק יש בין קבר לקבר מצדדיו וע"ג. והובאה מסוגית הגמ' דטעם הקבורה הוא (גם) שיהיה כפרה למת, וזאת ע"י השפלתו והטמנתו בתחתיות ארץ ושזה א' החסרונות בקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה, וקבורת קומות. ולפי"ז לכאור' ה"ה בכוכים שבמנהרות, באופנים א-ב, יש חסרון זה כיון שמניחים את המת בגובה ולא משפילין אותו. וביארנו מה שונה קבורה זאת מקבורת הכוכין שבזמן הגמ'. ענף ב: חסרון נוסף בכוכי הבטון הללו, עקב עשייתן בצורה של אמבטיות 'כלי' מבטון. ולהבין חסרון זה הקדמנו לברר את ג' סוגים הקיימים בכוכין מבטון שע"ג האדמה, ודינם באופן שיבנו סוגים אלו בתוך המנהרות: א: בלוקים מבטון. ב: אמבטיות בטון הפתוחות מלמטה ומניחים ביניהם פלטה של בטון. ג: אמבטיות בטון הסתומות מלמטה ויש להם בית קיבול, ומונחות זה עג"ז. וכיום נבנה במנהרות הסוג הג' כיון שנראה בבירור מהתמונות שהובאו. וכן התברר דין קבורה בארון מסוגים שונים [עץ, מתכת, פלסטיק, חרס, ובטון], והובאו תשובות האג"מ בזה. שלפיהם עולה שלפי"ד החת"ס בכל הסוגים אין בזה את הקיום של 'כי עפר אתה ואל עפר תשוב'. [ואם הכוכין ינוקבו מהצד (כפי שאכן נעשה במקומות אחרים) שנוי הדבר במחלוקת אם מועיל]. ולפי"ד האג"מ, אם סוגים א-ב יבנו בתוך האדמה, יש את הקיום ל'כי עפר אתה ואל עפר תשוב', כיון שבטון דינו כעפר לגבי"ז [ואין להוכיח לגבי כוכין מבטון שמעל האדמה ואכ"מ], אבל בסוג ג' שכך נבנה למעשה במנהרות הר המנוחות, יש